Национальная библиотека
Республики Тыва им. А.С. Пушкина

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 35 (16646)

2003 чылдың АПРЕЛЬ 1, вторник

Ат салган шагы 18.30
Садар өртээ 3 рубль.

ПАРЛАЛГА АЛБАНЫНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

Сөөлгү үеде парлалганың чамдык информация чепсектеринде федералдыг хоойлужудулганы каржызы-биле хажыдып турар, националдар аразының харылзааларынга чөрүшкек чөңгээлерни доюлдурган материалдар көстүп кээп турар апарган. Ооң чижээ болза "Риск-информ" солунга парлаан, Улусчу фронтунуң мурнундагы кежигүннериниң удурланыышкын чагаазы болур. Бо чагаада республика Чазааның Даргазының адрезинге хамаарыштыр хопнүгүл кылып, ону националдар аразынга чөңгээ үндүрүп, политиктиг чагыг езугаар өлүрүүшкүннер болдуруп турар деп нүгүлдеп буруудаткан. Республика Баштыңынга удур нүгүлдээшкинни эрткен болгаш амгы үеге холбаштырып, номчукчуларны чөптүг эвес, даап бодаан нүгүлдээшкини-биле төөредип турар. Чагааның авторлары боттарын демократтар бис деп көөргеттинип, кижилерни коргудуп, республикага националдар аразының бужар нүгүлдээшкиннерин, даартагы хүнге бүзүрел чок болур чорукту өскүдерин оралдажып турар. Ындыг чагааларның авторларының артында соңгулда мурнундагы белеткел эгелээн үеде политиктиг капитал чедип алыр күзелдиг кижилериң чаштынып, күткүп турары илдең. Боттарының сорулгаларын чедип алыр дээш кандыг-даа хирлиг херекке боражырындан олар чалданмастар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының парлалга албаны оларның ындыг хөделиишкиннерин буруу шаппышаан, неделя санында үнер №12 "Риск-информ" солунда парлаан "Өчүк бээринге белен" деп материалда барымдааларга хамаарыштыр хоп-нүгүлдээшкин кылганы дээш кеземче херээ оттурар дугайында чогуур билдириишкинни эрге-хоойлу камгалаар органнарга киирген.

"Тыва тудуг" — 40

БАЛАЛБАС ИС

"Тыва тудуг" ажык акционер ниитилелдиң 40 чыл болган юбилейи, шынап-ла, өөрүнчүг, байырлал шинчилиг болуп эрти. Хөй чылдарда көрүшпээн хоочун тудугжуларның карактарындан өөрүшкүнүң чаштары чайгаар-ла төктүп турду. Мооң мурнунда турган "Тыва тудуг" трест республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге балалбас исти арттырган. Тыванның ажылчын кадрларын үндезилеп тургузарынга төлептиг үлүүн киирген.

Байырлыг хуралга ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазының бирги оралакчызы В.Г.Вальков, ТР-ниң Тудуг яамызының сайыдының оралакчызы Б.Ч.Ооржак болгаш чалаттырган аалчылар, күш-ажылдың хоочуннары киришкен. "Тыва тудуг" трестиң 40 чыл болган байырлыг хуралынга илеткелди, амгы "Тыва тудуг" акционер ниитилелдиң чиңгине директору М.А.Кыргыс кылган.

Тыва Арат Республика 1944 чылда РФ-тиң составынга эки тура-биле каттыжып киргениниң соонда "Тыва тудуг" трест тургустунуп, ооң составынга элээн каш тудуг организациялары кирип турган. 1963 чылга чедир трест Тыва областың күүседикчи комитединге хамааржып турган. Республикага тудуг-монтаж ажылдарының хемчээли улгадып эгелээни-биле "Тыва тудуг" трести 1963 чылда "Главкрасноярскстройга" дамчыдып берген. Ол үеде "Главкрасноярскстрой" сайзыраңгай баазалыг, улуг күштүг тудуг организациязы турган, ийи талазында, ол тудуг организациязынга хамааржып турган, кончуг шыырак тудуг организациялары Ачинск, Канск, Черногорск, Минусинск хоорайларга турган, ынчангаш Тывага чоок, тудуг материалдары-биле хандырарынга эптиин база өөренип көрген.

Ол үеден эгелээш Кызылдың, Красноярскиниң тудугжулары чаңгыс баг болуп ажылдап келгеннер. "Тыва тудуг" трестиң баштайгы эргелекчизинге Иван Прокопьевич Безматерных ажылдап келген. Трести чаартып эде тургузарынга хөйнү кылган удуртукчунуң бирээзи. Кыска үеде треске бот-тускайлаң тудуг эргелелдери тургустунган. Оларга "Кызыл тудуг" эргелели, № 14 механизация эргелели, "Востоксантехмонтаж" КМК, "Сибтехмонтаж" КМК, №12 автобааза, шеверлел ажылдарын кылыр аталдарлыг №48 тудуг эргелели. Сөөлзүредир "Кызыл үлетпүр", "Нулевые циклы" тудуг эргелелдери, УПТК болгаш бажың тудар комбинат, Элегес аксынга тууйбу заводу дээш, треске тудуг ажылын чорудар талазы-биле бүдүн комплекс турган.

"Тыва тудуг" трест 40 чыл иштинде чеже школаларны, эм-

(Уланчызы 3-кү арында).

СӨӨЛГҮ ШАКТА

■ Иракта дайын дугайында долу медээлер ам-даа чок. Шын медээ бээринден Катарда медээ төвү ойталап турар. Американнар ийи-үш хүн дургузунда Иракты эжелеп алыр дээн бодалы бүтпейн баарга, шын медээ бербейн турар хире.

Март 29-та медээ-биле, АКШ 59, Британия 96 шериин өлүрткен деп медээ келген. Ирактан аткан ракета Кувейттиң найысылалында төп рынокка кээп дүшкен. 70 ажыг кижи өлген, оон хөй кижи балыгланган. АКШ-тың "Пэтриот" дээр ракеталары ирак ракетаны дүжүр адып чадаан деп дыңнаткан.

Март 30-де АКШ-тың ужар чүүлү Багдадты, ылаңгыя ооң информация төвүн, күштүү-биле бомбалаан. Басрада чидиг тулчуушкуннар уламчылап турар, американнар бир ирак генералды тудуп алганын көргүскен. Саддам Хусейн Ирактың шериг-агаар күштерин багай удуртканы дээш акызының оглу болур дуңмазын кол командылакчы дужаалындан дүжүрген.

■ Астролог Павел Глоба Иракта дайынга холбаштыр айтырыгга мынча деп харыылаан: "1812 чылда Наполеон, 1941 чылда Гитлер дайынны дораан доозар бис деп чарлааш, харын аштырганнар. 2003 чылда Дж. Буш Иракка удур дайын чарлааш, баштайгы он хонукта-ла судалын туттурупкан. Дайынны дүрген доозуп албас, бо дайын узамдыгар".

■ Иракта дайынга удурланыышкыннар бүгү делегейде уламчылавышаан. Индонезияга чүс-чүс муң кижилиг митингиге шагдаалар-биле чыскаалганнарның аразынга изиг сегиржип алыышкынга өлгеннер безин бар. Великобританияның чонунуң 84 хуузу дайынга удурланган.

■ РФ-тиң Президентизи В.Путин "Чаңгыс эптиг Россия" партияның II съездизин деткип, ооң удуртукчуларын Кремльге хүлээп алган. Ук партияның Политиктиг чөвүлелиниң даргазы, сайыт Борис Грызлов РФ-тиң Чазаан багай ажылдап турар деп шүгүмчүлээн. Владимир Путин албан-дүжүлгезинге ажылдап эгелээнинден бээр үш чыл дургузунда Украинага 7, Белоруссияга болгаш Германияга 5-5 катап чораан, дыштаныр үезинде 9 шии көрген, 3 ыяш олурткан.

■ Израиль Нетания дээр хоорайга палестин камикадзе бомба чазылдырганының түннелинде 30 кижи өлген.

■ Европа чемпионадынга шилилге маргылдаага РФ-тиң бут бөмбүкчүлери Албанияның командазынга 3:1 санга уттурган.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЕЭЛЕРИНДЕН).

Хүндүлүг «Шынның» номчукчулары!

Тыва чоннуң башкызы, сүмелекчизи, суртаалчызы, чарылбас өңнүү «Шын» солуннуң 2003 чылдың I-ги чартыында

ЧАГЫДЫЛГА

апрель 1-ден июнь 30-ге чедир уламчылап турар.

Чагыдар өртектери: ***хууда чагыдыкчыларга чиигелде чокка*** **үш айда — 120 рубль, пенсионерлерге — 103 рубль.**
Организацияларга **үш айда — 158 рубль.**

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

Семинар-хурал

ИНВЕСТИЦИЯ АЧЫЗЫНДА

ТР-ниң Чазак Бажыңының хуралдаар залынга «2003 чылда тудуг ажылдарының чээли, саң-хөө-биле хандырылгазының база инвестиция программазын боттандырарының, республикада тудуг ачы-дуза рыногунуң хөгжүлдезиниң дугайында» деп кол айтырыгны чугаалашкан семинар-хурал болган. Аңаа кожуун чагырыкчылары, тудуг организацияларының даргалары, Саң-хөө, экономика яамыларының төлээлери киришкен.

Ук семинар-хуралды ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак башкарып эрттирген. Бодунуң чугаазынга ол амгы рынок үезинде тудуг организациялары боттары капитал өнчү-хөреңгилиг болур чорукту чедип алырынче, тудуг рыногун Тывага сайзырадырынче онза кичээнгейни салган.

Дараазында илеткелди ТР-ниң Тудуг яамызының сайыдының бирги оралакчызы Бичеоол Чадамбаевич Ооржак кылган. Илеткел езугаар алырга, 2002 чылда республиканың экономиктиг болгаш социал адырларын хөгжүдеринге 693,7 млн. рубль инвестиция акшазы ажыглаттынган. Ону эрткен 2001 чылга деңнээрге, 1,7 хуу хөй болган. Ол чылын республикага өнчү-хөреңгиниң бүгү хевирлериниң организациялары болгаш бүдүрүлгелери 20,9 муң дөрбелчин метр хемчээлге чуртталга бажыңнарын туткан. Ук ажыл 2001 чылга деңнээрге, 18,4 хуу куду болган. Чурттакчы чон кредит дузазы база боттарының акша-хөреңгизи-биле 5,8 муң дөрбелчин метр хемчээлге чуртталга бажыңнарын туткан. Инвестиция ажыглаары август, сентябрь, декабрь айларда эң идепкейлиг бооп турар. Ол айларда шупту инвестицияларның 55,8 хуузу ажыглаттынган. Инвестиция политиказынга улуг рольду республика бюджединиң акша-хөреңгизи кол рольду ойнап турар, (66,4 хуу).

2002 чылда республикага 6 школа: Арыг-Үзүүнде школа-интернат, Эрги-Барлык суурда чаа школа, Кызыл хоорайда Улуг-Хемниң ол чарыында № 8 школа, №9 школада немелде тудуг, Бояровка суурда чаа школа, Туран школазынга немелде тудуг долузу-биле ажыглалга кирген. Оон ыңай Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы суурда чаа Культура бажыңы, Сарыг-Сеп—Бай-Хаак аразынга автотранспорт станциязы, Кызыл хоорайга эмнелге-профилактика төвү туттунган.

Ол чедиишкиннерден аңгыда дыка хөй тудуглар: күрүне лицейиниң немелде тудуу, өкпе аарыглар эмнелгези, музей, аэровокзал, малчыннар гостиницазы ара турупкан. Ол бүгүге хамаарыштыр ТР-ниң Чазаа 2003 чылдың март 4-те №100 «2003 чылда чедир туттунмаан тудуглларны ажыглалга киирериниң графигиниң дугайында» деп доктаалды хүлээп алган.

Тудуг ажылдарынга эң шаптыктап турар үүлдер оларга хамаарыштыр үндүрүглерниң улуу, тудуг материалдарының өртээниң аары, чагыгларның эвээжи, саарылга кредидиниң бедик хуулуу бооп турар.

Ындыг-даа болза ук адырларда орулга талазы-биле байдал 2001 чылга деңнээрге, үүгээртээн. Карылга 2,2 хуу эвээжээн. 2001 чылда орулга чок 7 организация ажылдап турган болза, 2002 чылда үүгле 4 организация ынчаар ажылдаан.

Бо чылын инвестиция программазын езугаар Кызыл хоорайда Буренская кудумчузунга 16 квартиралыг, Горная кудумчузунга 116 аал чурттаар, Каа-Хем кудумчузунга 161 квартиралыг бажыңны чедир тудары, Ленин кудумчузунда ИХЯ-ның 67 квартиралыг бажыңнарын тудары көрдүнген. Оон ыңай 2002 чылдан бо чылдың планынче чылып келген Пушкин кудумчузунда 16 аал чурттаар, Фрунзе кудумчузунда 24 база 18 аал чурттаар бажыңнарны база доозар.

Республиканың кожуннарынга чуртталга бажыңнарының тудуу «Көдээ суурларга чуртталга бажыңнарының тудуу» деп федералдыг программазының өнчү-хөреңгизи-биле 2,6 муң дөрбелчин метр хемчээлге, «Аныяк өг-бүлелерге чуртталга шөлү" деп федералдыг программазының өнчү-хөреңгизи-биле 1,73 муң дөрбелчин метр хемчээлге туттунар. Республика бюджединиң хөреңгизи-биле Авыйган суурга башкылар чурттаар ийи аал бажыңны тудар. Тудуг ажылын сайзырадырының талазы-биле ажылдың чаа арга-хевирлериң тывар дээш ТР-ниң Тудуг яамызы улуг ажылды чорудуп эгелээн.

Борис ОНДАР.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың 2003 чылдың март 25-те № 262 Чарлыын езугаар тудуг талазы-биле ачы-хавыяазы болгаш «Тыва тудуг» ААН-ниң тургустунганының 40 чылынга холбаштыр

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле

«Тыва тудуг» ААН-нин хоочуну **Владимир Петрович БОЛБАТТЫ;**

«Тыва тудуг» ААН-де экскаваторжу **Никандр Ооржакович ДОРЖУНУ;**

«Тыва тудуг» ААН-де дашчы **Валентина Егоровна ДУБИНИНАНЫ;**

«ТЭ-48» КХН-де маляр **Өпей Чылбак-ооловна КҮЖҮГЕТТИ;**

«Тыва тудуг» ААН-ниң хоочуну **Петр Максимович МЕДВЕДЕВТИ;**

«ТЭ-48» КХН-де мастер **Наталья Павловна СОЛОМАТОВАНЫ;**

«Тыва даг-дүгү тудуг» ТЭ-де дашчы **Демир-оол Күжүгетович СҮРҮҢНҮ** шаңнаан.

* * *

Күрүне кызыгаарының камгалалын хандырарынга хууда киирген үлүү болгаш ак сеткилдиг ажылы дээш Россияның федералдыг кызыгаар албанының Забайкальеде девискээр эргелелиниң кызыгаар отрядының начальнигиниң оралакчызы **Сергей Фаридович ЗАКИРОВТУ** Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаан.

"2002 чылда Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң кадыкшыл байдалының дугайында" Күрүне илеткелин бадылаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2003 чылдың март 24 № 147

Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. "Тыва Республиканың чонунуң кадыкшыл байдалының дугайында" Күрүне илеткелин бадылаар (кожуп каан).

2. Кожууннарның, Ак-Довурак хоорайның чагыргаларынга "2002 чылда Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң кадыкшыл байдалының дугайында" Күрүне илеткелин чугаалажып көөрүн ай хуусаада организастаарын сүмелээр.

3. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар А. БРОКЕРТ.

САЙГАРЫП ЧУГААЛАШКАН

Эрткен пятницада РФ-тиң Коммунистиг партиязының Тыва Республикада салбырының отчет-соңгулдалыг конференциязы болуп эрткен. Конференцияның киржикчилери республиканың парторганизациязының бирги секретары Г.Ч. Ширшинниң отчедун дыңнааш, сайгарып чугаалашкан.

Отчет-соңгулдалыг конференцияга ревизия комиссиязының даргазы Ф.И. Килинниң илеткелин база дыңнаан. Ол кежигүн дадывырының чыылдалары багай чоруп турарын дыңнаткан.

РФ-тиң Коммунистиг партиязының девискээр салбырының бюрозун конференцияга соңгаан. Ооң бирги секретарынга Г.Ч. Ширшин, ревизия комиссиязының даргазынга Ф.И. Килин соңгуткан.

Идиш ИДИК-ООЛ.

Кожуун чагыргазында

ӨРТ ҮНДҮРБЕС ДЭЭШ

2002 чылда республиканың арга-арыынга өрттүң чедирген когаралдарының болгаш 2003 чылда Тыва Республиканың девискээринге өрттерни өжүрериниң, ону баш бурунгаар болдурбазының, чурттакчылыг черлерни өрттен камгалаарының талазыбиле хемчеглер дугайында айтырыгларны ТР-ниң Чазак хуралынга чугаалашкаш, доктаалдарны хүлээп алган. Ында Чазактың берген айтыышкыннарын күүседири-биле Бии-Хем кожуун чагыргазы коллегия хуралын эрттирген.

Ук хуралга 2002 чылда Бии-Хемниң арга-арыынга өрт чеже хире когаралды чедиргенин, ооң чылдагааннарын тодараткаш, 2003 чылда ындыг улуг каражаны болдурбазы-биле кожуунуң арга-арыын өрттен камгалаар хемчеглер дугайында айтырыгны хынамчалыг сайгарып көрген.

Бии-Хем дээрге арга-арыг талазы-биле байлак, чараш бойдус чурумалдыг кожуунуң бирээзи. Ол үнелиг эртинени өрт айыылындан камгалаары-биле республикага чарлаттынган апрель айда болгаш бүгү чылдың дургузунда чүнү кылырын хемчеглерде айыткан. Кожуунуң девискээрин сумуларда, организацияларда быжыглаан. Олар аңаа өрт айыылын болдурбазының ажылын баш бурунгаар чорудар. Ооң-биле чергелештир өрт өжүреринге чеже хире техника, дериг-херекселдер, кижи күжү херегин тодараткан, оларны четчелээр, тывар даалгаларны тус-тус коллективтерге, удуртукчуларга берген. Өрт өжүрер кижилерни баш удур белеткээринче, өөредиринче кичээнгейни угландырган.

Өртке удур хемчеглерни амыдыралга боттандырар ажылды хүн бүрү удуртур кожуун штавын тургускан. Ооң күүселдезин хынаарын кожуун чагыргазының баштыңының оралакчызы Владимир Ильинге дааскан. Арга-арыгларны, чурттакчылыг черлерни өрттен камгалаар, ону баш бурунгаар болдурбас хемчеглерни алыр бөлүктерни тургускан.

Кожууннуң бүгү суурларынга чурттакчы чоннуң хуралдарын эрттирер. Аңаа өрттүң айыылдыының, ооң чедирип турар улуг каража-когаралының, арга-арыгның ажыл-агыйга, кижиниң амыдырал-чуртталгазынга, кадыынга, республиканың экономиказын хөгжүдеринге ажык-дузазының дугайында тайылбыр ажылын чорудар. Ооң-биле чергелештир кижи бүрүзү өрттү үндүрбес дээш, арга-арыгны камгалаар дээш чорудар хемчеглерге идепкейлиг киржир ажылды чорудар.

Коллегия хуралы чугаалашкан айтырыглар талазы-биле доктаалдарны хүлээп алган. Оларны амыдыралда боттандырып эгелей берген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ИРАКТА ДАЙЫНГА ХАМААРЫШТЫР

БҮРҮН ДЕТКИДИМ

Каттышкан Нациялар Организациязының болгаш делегейниң улуг-улуг чурттарының удуртукчуларының санал-оналын херекке албайн, ону тооп көрбейн, Американың президентизи Буш Иракче халдап киргеш, ханныг дайынны эгелээн. Ол тайбың чурттуң хоорайларын, бүдүрүлгелерин, чурттакчылыг черлерин америк шериглер дүн-хүн чок бомбалап, улуг каража-когаралга, өлүм-чидимге таварыштырып турар.

Американың Иракче халдап, үрегдекчи дайынны эгелээнинге делегейниң тайбыңга ынак, бурунгаар депшилгелиг кижилери удурланып, Буштуң политиказын шыңгыы буруу шаап, дайынны дүрген соксадырын негээн хөй кижи киржикчилиг митингилерни, удурланыышкыннарны эрттирип турар. Ие кижи болганымда оларга сагыш-сеткилим каттыштырып, дайынны дүрген соксадырын негээр мен.

Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң Иракта болуп турар дайынга хамаарыштыр кыйгырыын бүрүнү-биле деткип турар мен.

Марта КУУЛАР,
күш-ажылдың хоочуну.
Өвүр кожуун, Саглы суур.

БУРУУ ШАПКАН

Чүгле бодунуң кежин бодаар, сарыыл чок дайынзырак Буштуң Иракче халдаашкын кылгаш, эгелээн дайынын медерелдиг кижи бүрүзү буруу шаап, килеңнеп турар.

Дайын дээрге хөй өлүм-чидим, каража-когарал-дыр. Ирактың хөй-хөй тайбың чурттакчылары ханга боражып, амытынындан чарлып турарлар. КНОнуң Уставын Буш хажыткан, ону херекке албаан. Делегейде бир улуг күрүнеиң баштыңы Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң медеглел сагындырыын ол тооп көрбээн. Буштуң дерзии үүлгедиин сүт-хөлчүлер буруу шаап, Президент В.В. Путинниң медеглелин бүрүнү-биле деткип турар.

Тайбың, аас-кежиктиг чурттаганы делегейниң депшилгелиг кижилери күзеп турар. Чамбы-дипке хостуг-чаагай тайбың херек. Ынчангаш дерзии, дедир Буштуң кижизиг эвес үүлгедиин мооң адаанда одуруглар-биле буруу шаап тур мен:

Ирак чонну хүлге борап,
Изиг ханын суксун кылган.
Нефть дээш чазыйлаан
Ээдереп дембээрээн
Адаанзырак Буштуң,
Арын-нүүрү кайдал?
Делегейде тайбың күзээн
Депшилгелиг бүгү чон
Буштуң кылган үүлгедиин
Буруу шаап килеңнээр.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл кожуун.

БАЛАЛБАС ИС

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

нелгелерни, уруглар садтарын, чурттал-га бажыңнарын тутпаан дээр боор. Ажыы-биле чугаалаарга, Кызыл хоорайны чаартып, сайзырадып келген кол тудуг организациязы ол. Ооң-биле чергелештир Ак-Довурак хоорайны, Хову-Аксы суурну оларның күжү-биле тудуп тургускан. Ынчангаш трестиң кылган ажылын тодарадып көргүзер болза, бүдүн төөгү болур.

Он ажыг чылдарның иштинде "Тыва тудуг" трестиң удуртукчузунга, республикада хүндүлүг кижилерниң бирээзи Чимит-Доржу Баирович Ондар ажылдап чораан. Арга-дуржулгалыг, бедик билиглиг, негелделиг удуртукчу трестиң ажылын чаа деңнелче көдүрген. Ооң ажылдап турган үезинде хөй ажылдар кылдынган. Кадрларның шынар составы экижээн, национал тыва кадрларже онза кичээнгейни салып чораан. Ол үеде трест Бүгү-эвилелдиң социалистиг чарыжының тиилекчизи турган үелери-даа бар. Ооң соонда А.А.Бернгарт, амгы үеде Германияда чурттап чоруур, бо хүнде бистиң аалчывыс, Красноярскиден келген И.К.Гнездиков, С.И.Бодню, Г.С. Клименко аңгы-аңгы үелерде трести удуртуп, республикага тудуг ажылын сайзырадырынга төлептиг үлүүн киирип чорааннар.

Тудугжунуң ажылы — кезээде хүндүткелде. Ону социалистиг үеде-даа партия, чазак бедии-биле үнелеп чораан. Бистиң хоочун тудугжуларывыс, аталдарлыг бригадирлеривис ССРЭ-ниң хөй санныг орден, медальдары-биле шаңнаткан. Оларның аразында Социалистиг күш-ажылдың маадыры К.Х.Данзырын, С.Б.Сандан, М.В.Горбачевский, В.Б.Борбак-оол, М.А. Сафронова, Т.Т.Оюн болгаш өскелерни адап болур.

"Тыва тудуг" трестен дыка хөй инженер-техниктиг ажылдакчылар амыдыралче улуг оруктуң эгезин оон алган. Ооң тудуг шөлүнден Россияның, Тыванын күрүне, ажыл-агый ажылдакчылары депшип үнген. Мооң мурнунда турган 81 дугаарлыг тудуг эргелелиниң проравы Сергей Шойгу РФ-тиң Чазааның кежигүнү, Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызының сайыды, Россияның маадыры, трестиң эргелекчизинге ажылдап турган Чимит-Доржу Ондар республикада билдингир политиктиг ажылдакчы, амгы үеде Россияның улустар ассамблеязының күүскомунуң даргазы, "Кызыл үлетпүр" тудуг эргелелиниң начальниги турган Евгений Осердцов, ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы, "Кызыл тудуг" эргелелиниң начальниги Б.Ч. Ооржак, ТР-ниң Тудуг яамызының сайыдының бирги оралакчызы дээш, оон-даа хөй кижилерни адап болур.

"Тыва тудуг" ААН-ниң алдын фондузу ооң кадрлары" деп Маадыр-оол Ангыр-ооловичиниң илеткелинге демдеглээни таварылга эвес. Кызыл хоорайга хөгжүм-шии театрын тударынга төлептиг үлүүн киирип, бедик шынарлыг ажылы дээш "Кызыл тудуг" эргелелиниң начальниги П.И.Чербаков, 48 тудуг эргелелиниң начальниги В.М.Алехин болгаш өске-даа тудугжулар РФ-тиң күрүне шаңналының лауреаттары болганнар. Экономиктиг кризис тудуг ажылынга улуг шаптараазынны таварыштырган-даа болза, дыка хөй тудугжулар тудуг ажылын кагбаан, амдаа боттарының арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып берип, төлептиг үлүүн киирип чоруурлар. Оларның чижээнге "Кызыл тудуг" эргелелинде бригадир Валентина Дубинина, 48 тудуг эргелелинден Екатерина Бизяева, "Востоксантехмонтажтан" Виктор Ензак болгаш өскелерни-даа адап болур. Институт доосканының соонда треске ажылдап келгеш, бо хүннерге чедир үзүктел чок тудугга ажылдап келген күш-ажылдың хоочуннарынга Александр Дамдынович Монгуш, Мам-оол Хертекович Самданчап, Виктор Александрович Монгуш, Бежен-оол Петрович Шокпаа хамааржыр.

Эргилделиг бо үеде "Тыва тудуг" ажык акционер ниитилел кооперативтер, эштежилгелер, акционерлер кылдыр тургустунган-даа болза, республиканың социал амыдыралынга хамаарышкан дыка хөй тудугларны ажыглалга киирген. Ye берге-даа болза, тудугжулар ажыл чок олурбаан. Өске организацияларбиле бир дөмей, "Тыва тудуг" ААН улуг дузалал ажыл-агыйын тудуп турар, ында хойнуң баш саны 700 ажып, тарааны тарып, өске-даа ажыл-агыйның адырларын сайзырадырын көрүп турар.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак бодунуң чугаазынга "Тыва тудуг" трестиң республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге киирген үлүг-хуузун бедии-биле үнелеп, амгы үеде кылыр ажылдың боттуг сорулгаларынга тодаргайы-биле доктаап, күш-ажылдың хоочуннарынга ТР-ниң Чазааның бедик шаңналдарын тывыскан. ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазының оралакчызы В.Г. Вальков байыр чедирип чүве чугаалааш, Улуг Хуралдың Хүндүлел бижии-биле бөлүк тудугжуларны шаңнаан. Яамылар, ведомстволарның удуртукчулары, чалаттырган аалчылар "Тыва тудуг" ААН-ниң адынга чылыг сөстерни чугаалап, суй белектерни тывыскан.

Сергей ХЕРТЕК.

Байырлыг хуралдан Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Спортчу медээлер

ДЕТКИКЧИЛЕРНИҢ АЧЫЗЫНДА

Хоочун спортчу Николай Кувезинниң төрүттүнгенинден бээр 65 чыл болган оюнуң бүдүүзүнде 40 хардан өрү назылыг эр улус аразынга хол бөмбүүнүң маргылдаазы Кызылдың автоорук техникумунга болуп эрткен.

Николай Баазанович дээрге республиканың хоочун хол бөмбүкчүлериниң бирээзи. Ол спорттуң бо хевиринге Кызылдың №2 ортумак школазының сески клазынга өөренип тургашла ойнап эгелээн. Оон бээр чеже маргылдаага киришпээн дээр. Ол республиканың каш дакпыр чемпиону. Хоочун хол бөмбүкчүзү Сибирьниң болгаш Ыраккы чөөн чүктүн зона болгаш спартакиадаларынга хөй удаа киришкен. Амгы үеде Тыванын күрүне университединде күш-культура башкылап, арга-дуржулгазын аныяктарга дамчыдып берип чоруур ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, республика категориязының судьязы.

Ат-сураглыг спортчунуң кубогу дээш 10 команда үш бөлүкке үстүп алгаш, адааннажып маргышкан. Хоочун спортчуга хүндүткел кылдыр Улуг-Хемден үш команда келген. Бодунуң бөлүктеринге ТР-ниң Юстиция яамызы, Таңдының Балгазын, Кызыл №2 командалары шылгараан. Түннел оюнга үш команда долгандыр ойнааннар. Юстиция яамызының командазы шылгарап, бирги черни ээлээн. Балгазынның ийиги, Кызыл № 2 үшкү черге төлептиг болган.

Шаңналче кирген командаларга алдын, мөңгүн, хүлер-биле чайырлаан медальдарны Н.Кувезин боду тывыскан. Маргылдааның байырлыг хаашкынында Николай Кувезинниң өөренікчилериниң өмүнээзинден Валентина Монгуш, коллегаларының мурнундан ТКУ-нуң күш-культура башкызы Араана Делег юбилярга байыр чедирип, чагаа хаптыг суй белектерни тывыскан.

Хоочун хол бөмбүкчүзүнүң кубогу дээш маргылдаага "Мастер" садыы, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.М. Оюн, ТР-ниң күрспорткомитеди деткикчилер болуп дузалаан.

Даңзы САЛЧАК.

" АК ТЕРГЕНИҢ" ШАҢНАЛЫ

Школачыларның дыштаныл-газында ТР-ниң школачыларының аразынга "Ак терге" шаңналы дээш маргылдаа болуп эрткен. Маргылдаага 1987-89 болгаш 1990-94 чылдарда төрүттүнген оолдар, уруглар киришкен.

Үш хүн уламчылаан щвейцар система-биле чеди салыгның түннелинде, элээди оолдар аразынга Кызыл хоорайдан 8-ки классчы Адыгжы Куулар 6,5 санны ап, бирги черни алган. Уруглардан Кызылдың № 1 школазының 8-ки классчызы Юлия Оюн бирги черлерни ээлээн. Бичии оолдар аразынга Кызыл кожуунуң Көк-Тей школазындан Долаан Салчак, а уруглардан ол-ла кожуунуң Черби школазындан Челээш Артына бирги черлерни алган. Маргылдаа төнери билек, Кызыл кожуунуң өөреникчилери Долаан Салчак биле Евгения Кол тренери Михаил Кол-биле Сочи хоорайже шыдыраага Россияның школачылар аразынга болур чемпионатка киржири-биле аттаныпкан.

Күрү-Базыр САЛЧАК.

КУНГУРТУГНУҢ БИРГИ ЧЕРИ ДЭЭШ

Кунгуртугнуң ажык бирги чери дээш шыдыраа маргылдаазынга 32 ойнакчының аразынга маргылдаа үш хүн үргүлчүлээн. Ендан Каң-оол удурланыкчыларындан артык белеткелдиин көргүзүп, бирги черни ээлээн. Сприн Мунзук биле Найдан Анай-оол ийиги, үшкү черлерни ээлээн.

"ЭҢ-НЕ ЧАПТАНЧЫГ ДАҢГЫНА"

Кунгуртуг суурнуң чараш кыстары "Эң-не чаптанчыг даңгына-2003" деп мөөрейге киришкеннер. Мөөрейге чаптанчыг даңгыналарның мындыг талаларын онзалап көргеннер. Ат-сывын болгаш ада-иезиниң онзагай чүүлдерин хынаан. Ийиде, амгы үениң модазы. Үште, уран талантызын болгаш аъшчем белеткээрин, ада-иезиниң чедир дааравaан хептерин доозары.

Эң-не бичии бөлүкке Бадма Бадра, элээди бөлүкке Хорагай Бегзи дээди шаңналга төлептиг болганнар.

И.ИРГИТ.

МӨГЕЛЕР САЯНОГОРСК ЧЕТКЕН

Даманск ортулукту кыдаттардан камгалап тургаш, маадырлыы-биле өлген кызыгааржы В.Рабовичниң шаңналы дээш элээди болгаш бичии оолдар аразынга дзюдо маргылдаазы Майна суурга болуп эрткен. Маргылдааны Саяногорскиниң чагырга чери организастап эрттирген. Аңаа 10 команда киришкен, оларның үжү — Тывадан.

Республиканың дзюдо талазы-биле улуг тренери Вячеслав Монгуштуң мөгелери Синухей Сендажы биле Батыр Орус-оол (52 кг) элээдилер аразынга боттарының деңзилеринге чемпионнаан. Дадар-оол Ловайның бичии мөгелери Мерген Салчак, Меңги Херлии (24 кг), Шораан Шаңгыр-оол (38 кг), Владик Донгак (42 кг), Темир Монгуш (46 кг) ийиги-үшкү черлерни ээлээн.

Бистиң корр.

КЫРГЫЗСТАНГА БОЛГАН ХАЛАП

Бишкек-Торугат аразынга бар чорааш читкен автобусту Нарын суурнуң чоогундан тып алган. Аңаа чораан 21 кижи шуптту өлген, олар колдуундала садыг-саймаа ажылчорудулгалыг кыдат хамаатылар. Калашников автомады-биле боолааны илерээн. Пассажирлерни боолааш, автобусту өрттедипкен.

Кем-херек үүлгедикчилери автобуска олурганнарны олуттарындан безин тургуспайн боолаан болган. Кыргызстанның чазак даргазының оралакчызы баштаан комиссия херекти истеп турар.

ЧУРУКТА: автобустуң артынчызы.

Албан езузунуң документилери

ФОРЭМ-ден (электри энергиязындан болгаш күчүлерин мөөңнеп садар федералдыг рыноктан) алыр электри энергиязы дээш төлевирлерни ай санында чыыр дугайында № 136 доктаалды ТР-ниң Чазаа 2003 чылдың март 19-та хүлээп алган.

"Тывакоммунэнерго" КУБ-тун "Тываэнерго" ААН-ге 2003 чылдың март 1-ге чедир өрези 91,1 млн. рубль четкен. Бодунуң ээлчээнде, "Тываэнерго" ААН ФОРЭМ-ге керээ езугаар энергия өртээн төлеп шыдавайн турар. Мооң ужурунда ФОРЭМ Тывага электри энергиязы бээрин кызыгаарлап эгелээнинден республикада социал байдал чидиг тургустунуп турар.

ФОРЭМ-ге төлевирни доктаамал чорудары-биле база электри хандырылгазын турумчудар, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2003 чылдың март 3-те №8 протокол шиитпирин күүседир сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаа:

1."2003 чылда кожууннар, сумулар, хоорайлар болгаш ведомстволар аайы-биле садып алган энергия өртээ дээш ФОРЭМ-ге төлевирлер графигин бадылаан.

2.Өрелерни эвээжедирин, 12 айның өрезин 1 ай хуусаага чедир кызырарының хемчеглерин ажылдап кылырын "Тываэнерго" ААН-ге (Данзы), "Тывакоммунэнерго" КУБ-ка (Мельниченко) дааскан.

3."Тывакоммунэнерго" КУБ (Мельниченко):

- садып алыр энергия өртээн "Тываэнерго" ААН-ниң төлевир графигинге дүүштүр неделя санында төлээр;
- "Тываэнерго" ААН-ниң 2003 чылдың март 1-ге чыглып келген өрезин 2004 чылдың январь 1-ге чедир төлээр дуржулгага ат салыр;
- өрелер төлээриниң соңгаарладып болбас хемчеглерин алыр.

Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазааның бүдүрүлге инфраструктуразы, берге байдалдарны сагындырар, ооң уржуктарын чайладыр эргелелинге дааскан.

* * *

"Тыва Республиканың 2003 чылда республика бюджединиң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында "Тыва Республиканың хоойлу төлевилелин Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга чугаалажып көөрү-биле киирер дугайында" № 126 доктаалды ТР-ниң Чазаа 2003 чылдың март 15-те хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазаа:

"Тыва Республиканың 2003 чылда республика бюджединиң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында" Тыва Республиканың хоойлу төлевилелин Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга чугаалажып көөрү-биле киирген болгаш ук төлевилелди Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга чугаалажып көөрүнге Тыва Республиканың Чазааның төлээзинге ТР-ниң саңхөө сайыдының оралакчызы Н. Т. Салчакты томуйлаан.

* * *

Тыва Республиканың Чазаа ЯК-42Д самолётту арендага бээр дугайында № 127 доктаалды 2003 чылдың март 15-те хүлээп алган.

Тыва Республиканың күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарар күрүне комитедин эде организастаанынга холбаштыр Кызыл — Москва — Кызыл аразынга ужар чүүлдүн доктаамал аргыжылгазын хандырар ЯК 42Д самолётту арендага бергеш, алыр орулганы улгаттырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Өнчү харылзаалар яамызының болгаш "АСТЭЙР" дээр кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелдиң аразында керээни 2003 чылдың январь 1-ден 2008 чылдың декабрь 31-ге чедир узадып, эде кылдыртырын шиитпирлээн.

ЯК-42Д самолётту арендага бээр керээге ат салырын Тыва Республиканың өнчү харылзаалар сайыды Ш.С-К.Кууларга дааскан.

Тыва Республиканың Чазааның "ЯК-42Д самолетту ажыглаарының дугайында" 2001 чылдың июнь 5-те № 740 доктаалын күш чок болдурган. Чаа доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын ТР-ниң Чазааның контроль эргелелинге дааскан.

* * *

Республиканың № 1 эмнелгезинге хөреңги үзүп бээр дугайында № 125 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 2003 чылдың март 15-те хүлээп алган.

Республикада баш мээзин шинчииринге чедирип турар аар грипп аарыынга холбаштыр база республиканың № 1 эмнелгезинде улуг өртектиг диагностика дериг-херекселин септеп, катап тургузарынга (ЯМР-томографты) ажыглаары-биле республиканың № 1 эмнелгезинге 508 муң рубльди үзүп бээрин доктаалда айыткан.

* * *

Тыва Республиканың Чазаа 2010 чылга чедир Тыва Республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң девискээр программазының төлевилелиниң дугайында № 128 доктаалды 2003 чылдың март 15-те хүлээп алган.

Россия Федерациязының экономиктиг хөгжүлде болгаш садыг сайыдының 2002 чылдың сентябрь 12-де № 33 протоколун болгаш "2010 чылга чедир Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң девискээр программазын чедир ажылдап кылыр болгаш бүрүткээр хемчеглер дугайында" ТР-ниң Чазааның 2002 чылдың ноябрь 6-да № 836 доктаалын күүседирибиле ажылдап кылган, 2010 чылга чедир Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң девискээр программазының төлевилелин "Девискээрлер хөгжүлдезиниң делегей төвү" ХАН-ның ажылдап кылгаш, киирип келгенин чугаалажып көргеш, ТР-ниң Чазаа:

1."Девискээрлер хөгжүлдезиниң делегей төвү" ХАН-ның ажылдап кылганы 2010 чылга чедир Тыва Республиканың экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң программазының төлевилелин чүүлдүг деп көрген.

2. Тыва Республиканың яамылары болгаш ведомстволары ук төлевилелдерни Россия Федерациязының яамылары болгаш ведомстволары-биле дугуржуп сүмележир.

3. Тыва Республиканың Экономика яамызы (С.Н.Сапова), "Девискээрни хөгжүдериниң делегей төвү-биле" кады (И.И. Меламед) бо төлевилелди чедир ажылдап кылыр болгаш доктааткан чурум езугаар бүрүткедири-биле Россия Федерациязының Экономиктиг хөгжүлде болгаш садыг яамызынга киирер.

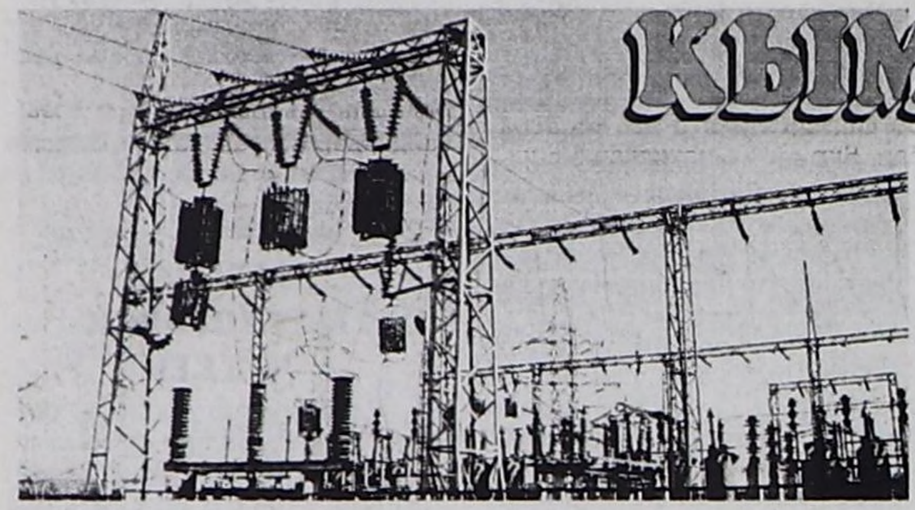

КЫМ ӨЖҮРҮП ТУРГАНЫЛ?

Республика девискээринге электри энергиязын үзүктеп өжүрүп турганының дугайында массалыг информация чепсектеринге чаңгыс эвес удаа бижип келген. Орта үгле энергетиктерни буруудадыр хөөннүг материалдар колдап турган. Борта чогум кым буруулуг болганын бөдүүн номчукчулар билип алыры-биле "Тываэнерго" акционер ниитилелдиң юризи Виталий Оскарович Францель-биле кыска чугааны кылдым.

—Чурттакчыларга электри энергиязын үзүктелдирип берип турганы хоойлуга дүгжүр бе, азы дүүшпес бе, дорту-биле харыылап көрүнерем, Виталий Оскарович?

— Баштай электри энергиязын үзүктелдирип өжүрер деп чүл деп чүвени тодарадып алыылынар. Ону энергетиканың чуруму-биле алырга, кажан электри энергиязының күжү хереглекчилерни чедир хандырып шыдавас апаарга, хереглекчилерни бөлүктерге чаргаш, шак аайы-биле өйлеп-өйлеп өжүрер графикти тургузары көрдүнген. Бисте электри энергиязының күжү четчир. "Тываэнерго" ААН электри энергиязын кара өжегээр үзүктелдирип өжүрүп турбаан, ону "Тывакоммунэнерго" ККБ-биле чардынган керээ езугаар кызыгаарлап берип турган. Ооң кол чылдагааны хереглекчилерниң электри энергиязында төлеттинмээн хөй өрези мындыг байдалга чедирген. Кым өжүрүп турганын номчукчу билип аптар боор.

Бистиң электри энергиязын кызыгаарлап берип турганывысты хоойлуга дүүшпес деп, чамдык кижилер буруудадып турар, ол база шынга дүүшпес. Ол талазы-биле кол документ болза бистиң кол удуртулгавыс "Красноярскэнерго" ААН республика девискээринге электри энергиязын кызыгаарлап бээриниң талазы-биле айтыышкынны берген. Олар РФ-тиң Чазааның 1998 чылдың январь 5-те №1 доктаалын удуртулга болдурган.

— Ол документилерде чүнү чугаалап турарыл?

— Организациялар, азы чурттакчылар ажыглаан электри энергиязы дээш ооң өртээн төлевейн баар болза, электри энергиязы-биле хандырып турар бүдүрүлге бир удаа сагындырып, хуусааны берип каар, ол үеде электри энергиязының өртээн төлевес болза, электри энергиязын бээрин кызыгаарлап болур деп айыткан.

— Төп массалыг информация чепсектериниң медээзин езугаар алырга, Күрүне Думазында энергетика талазы-биле чугаалажып турар бөлүк документилерде электри энергиязын үзүктеп, азы өйлеп өжүрери хоойлуга дүүшпес деп айыткан. Үзүктеп, кызыгаарлап-даа өжүрери дөмей-ле, шыны-биле алырга, чырыкты өжүрүп кааптар, ол-ла-дыр. Мооң талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Шын. Күрүне Думазынга ол хоойлуларның бирги, ийиги, үшкү номчулгазы эрткен. Ол документилерни Федерация чөвүлелинге бадыладыры-биле чорудуп берген. Бир эвес Федерация чөвүлели бадылаптар болза, ооң соонда РФ-тиң Президентизи В.В.Путин ат салыр. Чүгле ооң соонда ол документ күштүг болур. Силерниң чугаалап олурарыңар ышкаш, чүгле ынчан электри энергиязын үзүктеп өжүрери хоойлуга дүүшпес деп юридиктиг эргелиг болу бээр. Ынчан энергетиктер ол хоойлуга дүүштүр ажылдаар апаар.

Ам бо үеде бистиң удуртукчуларывыс амгы күштүг болуп турар документилерниң бааазынга даянып алгаш, ажылдап турарлар. Электри энергиязын үзүктеп берип турганынга хамаарыштыр чүнү чугаалап болурул дээрге, ол талазы-биле РФ-тиң 1998 чылдың январь 5-те үнген №1 доктаалы бар, ону кымдаа күш чок кылып кагбаан.

Бир эвес хереглекчилер электри энергиязын үзүктеп берип турганы хоойлуга дүүшпес дээш судтажыр болза, суд электри энергиязын кызыгаарлап берип турган деп шиитпир үндүрүп кааарга, бүдүрүлге буруудавас. Шынында, электри энергиязын хереглекчилерге бербес кылдыр шуут өжүрүп каапкан үе турбаанна болгай. Бо таварылгада бүдүрүлге РФ-тиң Чазааның 1998 чылдың январь 5-те үнген №1 доктаалын удуртулга болдурган. Өскээр чугаалааргa, электри энергиязын кызыгаарлап берип турганы хоойлу хажыдыышкынынга хамаарышпас. Россияның чамдык журналистери, Россияның чаңгыс аай энергия системазының реформазының дугайында бөлүк документилерни Күрүне Думазы хүлээп алганы-биле электри энергиязын үзүктеп өжүрери хоойлуга дүүшпес деп бижип турар. Ол документилер ам-даа юридиктиг күш чок болуп турар.

— Электри энергиязын мөөңү-биле садар федералдыг рынок, төлеттинмээн өрелер дээш Тываже кирген бедик вольтулуг электри шугумунуң бирээзин үзериниң айтырыы парлалга медээлеринге көстүп келген, а херек кырында электри энергиязында үзүктелиишкин-даа болбады, анаа эрте бергени ол бе, Виталий Оскарович?

— Ажыглаан электри энергиязында төлеттинмээн өрелер дээш ындыг айтырыглар чаңгыс эвес удаа тургустунуп турган. Бо хүнде "Тывакоммунэнерго" ККБ-ниң "Тываэнерго" ААН-де өрези 91 млн. рубль чедип турар. Бо дээрге чоокшулады адааргa мындыг. "Тывакоммунэнерго" бисти "тамы-биле" киир идип чыдар. Бо удаада Тыва — Абаза аразында электри шугумун үзүп кааптарын баш удур сагындырган турган. ТР-ниң Чазаа 4 млн. рубльди дүрген тыпкаш, электри энергиязын мөөңү-биле садар федералдыг рынокче шилчидип берген. Бир эвес шупту хереглекчилер чогуур үезинде төлеп турган болза, мындыг айыыл хенертен диргелип келбес.

— Чамдык массалыг информация чепсектериниң бадыткап турары-биле алырга, төлеттинмээн өрелерге "Тывакоммунэнерго" ККБ-ни буруудадып турар. Олар хереглекчилерден өрезин төледип шыдаваан... Олар буруулуг бе, азы буруу чок бе?

— Бир эвес чурттакчылар, организациялар ажыглаан электри энергиязының өртээн чогуур үезинде төлеп турган болза, мындыг айтырыг турбас. "Тывакоммунэнергонуң" буруузун суд шиитпирлээр. Ооң сөөлүнде амыдыралда бисти бодунуң туружунга тургузуптар. Ол бүдүрүлге даштындан хайгааралдың удуртулгазынче кирген, июнь айда улуг өскерлиишкиннер болур боор. Бир-ле болза бүдүрүлгени хаап кааптар, ооң хүлээлгезин күүседири "Тываэнерго" ААН-ге келзе хөңнү, азы өскээр тургузарының айтырыын шиитпирлээр апаар. Мээң бодап турарым-биле алырга, биске эң кол айтырыг — ажыглаан электри энергиязы дээш өрезин долузу-биле төлээри. Ынчан суд-даа айтырыг шиитпирлевес, электри энергиязын мөөңү-биле садар рыноктан коргунчуг сагындырыглар-даа келбес. Бүдүрүлге бодунуң хереглекчилерин электри энергиязы-биле доктаамал хандырар апаар.

М.ИРГИТ чугаалашкан.

Кожуун, хоорай чагыргаларында

ЧАДААНАДА ЧААРТЫЛГАЛАР

Эрткен 2002 чылда Чөөн-Хемчик кожуун болгаш Чадаана хоорай чагырга даргаларының соңгулдаларының соонда, эрге-чагыргага чаа кижилерни чон соңгуп алган. Олар кожууннуң болгаш хоорайның чурттакчыларының дилеглерин, арга-сүмелерин, чагырларын кичээнгейлиг өөренип көргеш, ону кол удуртулга кылгаш, ажылдап эгелээн. Кожууннуң, хоорайның амыдыралы хүнден хүнче чаарттынып, өскерлип, күүсекчи эрге-чагырганың ажылы каракка көскү апарган.

Бистиң корреспондентивис Чөөн-Хемчик кожууннуң чагырга даргазының амыдырал хандырылга талазы-биле оралакчызы Максим ХОВАЛЫГ болгаш Чадаана хоорайның чагырга даргазы Никита КАРА-САЛ-биле ужуражып чугаалашкан.

— Максим Дамдын-оолович, Чадаана хоорайда элээн үр үениң дургузунда уттундурган турган автобус маршруду катап ажыттынган-дыр, бо айтырыгны кандыг арга-биле шиитпирлеп алдыңар?

— 2002 чылда кожуун, хоорай чагыргазының соңгулдаларының үезинде чурттакчы чондан кирген дилеглериң, сүмелериң, негелделериң бирээзи — Чадаана хоорайга автобус маршрудун ажыдары болган. Чадаана девискээр талазы-биле улуг хоорай болгай, ооң ужу-бажынга чедир чадаг кылаштаары берге херек. Госстанция, Хайыракан суурларның чурттакчылары эң берге байдалга таваржып турган дээр болза, хөөредиг чок. Госстанция болгаш Хайыракан суурлардан Чадаана хоорайның бажынга чедир оруктуң хемчээли 7-8 километр хире. Ынчангаш бир-ле дугаарында пассажирлер аргыштырылгазының айтырыын шиитпирлеп алганывыс ол-дур. Чадаана хоорайның чагырга даргазы Никита Кара-Сал-биле кожууннуң чагырга даргазы Никита Куулар олар демнежип тургаш, бо айтырыгны шиитпирлээн. Хуу автобустуг сайгарлыкчылар Валерий Донгакович Тасоол, Андрей Серен-Доржуевич Ондар-биле керээ, дугуржулганы чарган бис. Олар пассажирлерни сөөртүр, а кожуун чагыргазы бодунуң бюджединден дотация акшаны аңгылап, сайгарлыкчыларга кывар-чаар материалдар садып алыр акша-хөреңгини үндүрүп бээр. Чүгле автобустар эвес, такси база Чадаана хоорайда ажылдап турар. Хуу сайгарлыкчылар Олег Кашпынашевич Ховалыг болгаш Зоя Комбу-Сүрүновна Хүлер-оол боттарының хуу автомашиназы-биле пассажирлериң дилээ езугаар дүнедаа, хүндүс-даа сөөртүп турар. 2003 чылдың кожуун бюджединден пассажирлер сөөртүп турар хуу сайгарлыкчыларга 366 муң рубль дотация акшаны аңгылап, бадылап алган бис. Пассажирлер аргыштырып ажылдап турар сайгарлыкчыларның буянныг ажыл-херээнге чедиишкиннерни күзеп, өөрүп четтиргенивисти кожуун чагыргазының мурнундан илереттим.

— Хоорай чергелиг айтырыглардан аңгыда, кожуунда бирги ээлчегде шиитпирлээр кандыг ажылдар барыл?

— Кожуун чагыргазы чүгле Чадаана хоорай эвес, сумуларга база дузаны көргүзер дээш ажылдап турар. Удавас часкы тарылга, ногаа, картофель олуртулгазы эгелээр. Чоокта чаа Тыва Республиканың Чазак Даргазы ногаа, картофель тарылгазынга хамаарыштыр селектор хуралын эрттирген болгай. Хоорай, сумуларның чурттакчы бүрүзү ногаа, картофельди тарып алыр ажылды чорударын Чазак Даргазы кожуун, суму чагырыкчыларынга дааскан. Тараа культураларын база ногаа, картофельди олуртурунуң агротехниктиг аргалары, бедик дүжүт ажаап алырының чажыттарының дугайында семинарларны Көдээ ажыл-агый яамызы эрттирип турар. Бистиң кожуунга мындыг хевирлиг семинар база болуп эрткен. Аңаа көдээ ажыл-агый эргелелиниң удуртукчулары, сумулардан болгаш Чадаана хоорайдан келген ногаажылар, тараажылар кээп киржип, арга-дуржулга солчулгазын чоруткан. Бо чылын бистиң кожууннуң чурттакчылары багай эвес дүжүттү ажаап алыр дээрзинге бүзүрээр апаар.

Оон аңгыда сумуларның социал-экономиктиг байдалын экижидер дээш ажылдап турар бис. Берге айтырыглар хөй. Хорум-Даг школазының капитал септелгези, Чыргакы суурда көвүрүг тудуу дээш, оон-даа өске шиитпирлезе чогуур айтырыглар сумуларда бар. Чамдык суму чагырыкчыларының ажылдаар оран-савазы чок, автомашинабиле хандыртынмаан болуп турар. Бо тургустунуп кээп турар берге айтырыгларны Тыва Республиканың Чазаанга база киирип турган бис, удавас шиитпирлеттине бээр боор.

Чөөн-Хемчик кожуунда болгаш Чадаана хоорайда биче сайгарлыкчы чорукту деткип турар бис. Чоокта чаа хуу сайгарлыкчы Байбек Надажапович Монгуш "Белдир" деп хуу бүдүрүлгени ажыдып алган. Эң дээди база бирги сорттуң далганын дээрбелеп, чонга садып турар. Оон аңгыда чарбаны хереглээн улуска садып-сайгарып турар кижи. Бүдүрүлге черлеринге хамаарыштыр алырга каш чылдар мурнунда буурап дүжүп калган сүт заводун катап тургузар ажылдар эгелээн. Хоорай чагыргазы 500 муң рубльди үндүрүп берген. Чоокку үеде сүт бүдүрүлгези ажылдаарын бүзүредип болур мен. Арга-ыяш ажыл-агыйының бүдүрүлгезин деткиири-биле 500 муң рубльди үндүрүп бердивис. Ус шеверлериң "Юрта" бүдүрүлгезинге кожуун чагыргазы 100 муң рубльди аңгылап берген.

— Никита Оолакович, бо 2003 чылдың июль айда Чадаана хоорай үндезилеп тургустунгандан бээр 130 чыл болур, байырлалга хоорай чагыргазының белеткели кажан эгелээнил?

— Чадаана хоорайның 130 чыл болган юбилейин демдеглеп эрттирерин кожууннуң коллегия хуралынга шиитпирлээн. Организастап эрттирер хемчеглериң планын бадылап алган бис. Чадаананың 130 чыл болган юбилейиниң үезинде чылдың болуп эртип турар дириг хөгжүмнүң "Үстүү-Хүрээ" фестивалын кады эрттирери көрдүнген. Улуг байырлал бетинде хоорайны аяншинчи киирип, аштап-арыглап алыры чугула. Ынчангаш чаагайжыдылганы чорударын хоорай чагыргазы шиитпирлээн. Чаагайжыдылга ажылынга чарыгдаар акша-хөреңгини кожуун бюджединден үндүрер. 530 муң рубльди кожуун чагыргазы аңгылап бээр. Ол ышкаш коммунал ажыл-агыйынга бульдозер, экскаватор-тракторну садып бээри көрдүнген. Хоорай иштинде чадаг кижи кылаштаар болгаш автомашина маңнаар оруктарның септелгезин чорударын кожуун чагыргазы база хоорай чагыргазы планнап турар.

— Чадаана хоорайга корум-чурум айтырыы нарын турган болгай, амгы үеде байдал кандыгыл?

— Шын, ийе, Чадаана хоорайга корум-чурум айтырыы чогуур деннелге эвес турган. Амгы үеде байдал чүгээртеп келген деп болур. Чүге дизе хоорай чагыргазы корум-чурум айтырыынче онза кичээнгейни угландырып турар. Тус чер милициязын кожууннуң иштики херектер килдизинден аңгылаан. Мооң мурнунда тус чер милициязы кожууннуң иштики херектер килдизи-биле чаңгыс оран-савага ажылдап турган. Тус чер милициязын аңгы оран-сава-биле хандырган бис. Материал-техниктиг хандырылгазын экижидер дээш хемчеглерни ап чорудуп эгелеливис. Эң кол чүве машина-техника, кывар-чаар материалдар-биле хандырылга болгай. Тус чер милициязында ниитизи-биле 33 шагдаа ажылдакчылары хаара туттунган. Чоокта чаа тус черниң шагдаа ажылдакчыларын хөмүр-даш-биле хандырган. Бо талазы-биле айтырыг турбас ужурлуг. Чоорту идик-хеп, рация дээш, оон-даа өске шагдаа кижиниң ажыл-албанынга херек дериг-херексел-биле хандырар аргазын өөренип көөр бис.

Улусчу дружиналар хоорайда ажылдап эгелээн. Чадаанада 33 организация, бүдүрүлге черлери бар. Бир организациядан 5-6 кижи дежурныйлап үнүп турар. Кежээки үеде улусчу дружиналарның составынга чүгле эр кижилер кирер. Ынчангаш Чадаанага кем-херек үүлгедиишкиннери чавырлыр боор дээрзинге идегээр апаар.

— Чадаана хоорайда чурттаар оран-сава айтырыы канчаар шиитпирлеттинип турарыл?

— Мээң мурнумда ажылдап турган хоорай чагырыкчызы бажың чок кижилерниң даңзызын, бүрүткелин чорутпайн келген. Эрткен чылдан бээр бажың оочурун чурумчудуп эгеледивис. Чурттаар оран-сава чок эң берге байдалда 33 өг-бүле бар болду. Бир-ле дугаарында, оларны бажың-балгат-биле хандырары эргежок чугула. Хоорай девискээринде ээн октаттынган бажыңнарны чоокку үеде септеп, кылып аптар болзувусса, баштайгы дээрезинде 16 өг-бүле чурттаар бажыңныг апаар. Бо айтырыгны кожуун чагыргазы-биле демнежип тургаш, шиитпирлептериниң аргазы бар. Чурттаар оран-сава септелгези, тудуундан аңгыда албан-организация черлериниң чаа тудуглары база немежир. Амгы үеде октаттынган ээн чыдар тараа складының орнунга үндүрүг инспекциязы, пенсия фондузу, казначействонуң оран-савазын удавас тудар.

— Бо чылын Чадаана хем улгадып, үер болурунуң айыылы бар бе, маңаа канчаар белеткенип тур силер?

— Чылдың-на Чадаана хемниң дожу эрип, хем чоогунда чурттакчыларга онза айыылды тургузуп турар. Бо чылын чайынды чамдык бажыңнарже чоокшулап чедип келген. Ынчалза-даа хоорай биле кожуун чагыргалары үерге белеткенип эгелей берген. Хем кыдыында "Лесная", "Набережная" кудумчуларында бажыңнар чоогунда камгалалды кылып, эрээн дош суун эрттирбес дээш хемчеглерни ап чорудуп турар. Оон аңгыда "Водхозная" кудумчузунда кезек бажыңнарның подвалындан чер адааның суглары хенертен үнүп кээп, улуг когаралды чедирген. Ооң бирээзинге Григорий Монгушту хамаарыштырып болур. Ооң 20 шоодай картошказын суг алган. Мындыг таварыңгаларда Онза байдалдар болгаш хамааты камгалалының яамызында когаралды эгидер дугайында чарыгдал көрдүнмээн болур чүве-дир. Олар чүгле сугну үндүр сордурар хемчеглерни ап, дуза кадар. Онза байдалдар яамызы улуг хемчээлдиг үер, суг халавы болгаш өскедаа онза болуушкуннар түннелинде чедирген когаралды эгидер. Кожуун, хоорай чагыргазында база ындыг чарыгдалдар көрдүнмээн, чүгле картофель тарылгазының үезинде үрезин-биле дузалаарының аргазын өөренип көөр бис.

Мерген ОНДАР.

ИЕНИҢ ЭРИГ БААРЛЫЫ

Четпээн черинге барып, танывас кижилери-биле чугаалажып чорааш база көрген, билгенин чыып тургаш, улус чоннуң амыдыралын, ажыл-ижин, оларның берге байдалдарын, чедип алган чедиишкиннерин солунга чырыдары — журналист кижиниң ажылының бир кол негелдези. Ону чедип алырда бирде хереглээн, ужуражыксаан кижиң чок болур, ырак-узак тайга-таскыл черге чорууру берге, азыптүреп, хат-шуурганга таваржып дээш, черле чүү турбас дээр. Канчалза-даа черле бодунуң чурту, чонунуң экиргек сеткили, чеже-даа аскан-түрээниңни часкарып, ажыл-херекти бүдүрүп алырынга идигни бээр-дир дээрзинге бадыткал кылдыр Шагаа бүдүүзүнде Эрзин кожуунга сургакчылап чорааш, дүн чарып хонуп алган аалывысты демдеглекседим.

"Бай-Даг" көдээ ажыл-агый бүдүрүлге кооперативиниң малчыннарынга баар дээш хөртүк харга орук муңгашталгаш асканывыстан дыка-ла узун орукту эрткен бис. Кышкы хүн дурту ажып, аалдарның одарга хүнзедир оттаан малы өдекче шуужуп кирип турган үеде Арзылаң-Ямалык деп кыштагда аалга келгенивисти дораан танышты-райн. Ол болза республикада сураглыг малчын, чылгычы Сергей Бады-Хөөевич, өгнүң херээжен ээзи Наталья Аңчыевна Ынаалайлар-дыр.

Аштанып, дыштанып хонганынга-даа эвес, езулуг тыва езубүдүштүг, кайгамчык эриг баарлыг ие Наталья Аңчыевнаның бисти кайгап-харааны-даа эвес, анаа-ла кижизиг мөзүзү-биле хүлээп алганы ам-даа уттундурбас ийин. Орукка турупканывыстан изиг аъш-чем ишкеш, шагзырап шылазывысса-даа, ажылагыйдан эрткеш, ие кижиниң уян сеткилиниң өөрүшкү, муңгаралын кады үлежип ора, орайга дээр чугаавысты үспедивис. Качыгдалга кандыг-даа кижи таваржыр. Ынчалза-даа улуг уруунуң аныяк назынындан чарлып чорутканы күжүр иениң кажан кезээде сактып ханмас хомудалы бооп артып калганы харааданчыг.

1975 чылда Сергей биле Наталья өг-бүле туткан олчаан-на көдээ ажыл-агый-биле харылзаалыг апарган. Оларның кайызының-даа алызындан-на ада-иези — республикага ат-сураа алгый берген турган малчыннар. Өг-бүле 4 уруглуг, 10 чыл бурунгаар олар хуу ажыл-агыйже кирген. А Сергей Бады-Хөөевич боду 23 чыл дургузунда чылгычылаан. Бо

хүннерде оларның холунда бар мал бажын читкелеп санавайн, чаңгыс сөс-биле, тыва кижиниң азырап чораан инээниң, өшкүзүнүң, хоюнуң, чылгызының бажы арбын, кажаа сыңмас деп демдеглээйн.

Кыжын дүн дурту узун болгай, шыыгайндыр-ла удуп чыдар чүве кайда боор, кежээ безин эртер эвес. Ынчангаш хостуг үени ажыглап алгаш, Сергейден чылгычы кижи кандыг болур ужурлуун, өске малга деннээрге, чылгы малдың ажаалдазы канчаар ылгалырын сонуургадым. Ооң адазы Бады-Хөө Санчы-Мидипович — Социалистиг күш-ажылдың маадыры, колхоз үезинде оларның чылгызы мундан оранчок ажып турганын чугаалады.

— Чылгы малды азыраары чүгле ээзинден, ооң малынга камныындан, одарын таарыштыр солуурундан хамааржыр. Ылаңгыя хой одарының чоогунга чылгы мал турбас ужурлуг. Кодан чылгының чаңгыс катап хонган черинге хой туруп шыдавас. Чылгының одарын дарый-дарый солаан тудум, мал чилиглиг, семис, шыырак болур. Чылгы төрүй бергенде, өске малга бодаарга, ооң ажаалдазы чиик. Ынчангаш чылгыны холга алган болза, ону эчизинге чедир өстүрер, уксаазын экижидер, ооң аразындан чарыш аттарын өстүрбүшаан, бүдүрүкчү малдарны көвүдедир бодарадыр сорулганы салыр ужурлуг...

Чылгы мал 11 ай болгаш кулун бээр, а малдың ниити назыны 30-33 хар чедер, ынчалза-даа амгы үениң чылгызы 20 ажыг хар болурун дыңнатты. Бир эвес чылгы 3 харлыында эдержилгеге кирген болза, 4 харлыында төрүүр апаар. Сөөлгү үеде чүгүрүк аттарның өртээниң улуун аңаа сонуургалдыг, ону эскерип билир-ле кижилер билир. Даштыкыда болза бир чүгүрүк аттың өртээ 12 муң доллар.

Кажаада мал-маганның баш саны немежип, сүт-сааны элбекшип, бүгү-ле чүвениң туружунда турарында өгнүң херээжен ээзи Наталья Аңчыевнаның киржилгези улуг болуру чугаажок. Чеже-даа аал-оранында байдал оожум, өске ажы-төлдүң өөредилгези эки болза, дөмей-ле иениң чүрээн иезинден артып калган хензиг чаштың салым-чолу, авазын чоктаан чааскаанзыралы өйдүктүрүп келир. "Өйлеп-өйлеп уруум сагынгаш, Кызылче чоруп каар-дыр мен" — деп сеткилин чажырбады. Иениң эриг баарлыы деп чүве ол-дур ийин.

Ынаалайлар ыңай-бээр чоруп, аалдан үнүптерде өдекте малын дузалакчы дунмалары хой кадарчызы Алдын-Херел Дарый-оол, чылгычы Чунбуртай Афоня, саанчылар Боданай Александра, Шомбуй Ай-Суу сугларга чагып, хүлээдип кааш, чорук-херээн бүдүрүп алыр. Бүзүрелдиг улустарлыгда кым-даа кижиниң чүрээ оожум, сагыш-сеткили өөрүшкүлүг чоруур. Чымчак көрүштүг, томаанныг, бүдүштүг ава, кыргана ава Наталья Аңчыевна Ынаалайның эртенги ак шайы, чылыг мүнү-биле чемненип алгаш база улаштыр чоруур оруувусту айтырып алгаш, байырлаштывыс.

Чимисмаа МОНГУШ.

***Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ** тырттырган чуруу.*

АКШАНЫ БОТТАРЫНГА ШИҢГЭЭТКЕН

Бистиң "Шын" солун редакциязынга Кызыл кожууннуң Сукпак суурундан бөлүк чурттакчылардан чагаа келген.

Ук чагаада суурнуң чону Сукпактың суму чагыргазының үшкү хуусаазынче соңгуттуруп алган даргазы Михаил Чадалаевич Сарыгларның ажылынга хомудалын илереткен. Ол сумунуң уштап-баштаар ажылын орта билбес, кижилер-биле кандай чугаалажыр, эргедужаалын бодунга эмин эрттир ажыглаар, харын-даа улусту эпчок, каржы-хажагай сөстер-биле сөглей бээр деп чагаада айтып турар. Оон ыңай Михаил Чадалаевич участок төлээзи шагдааларның ажылынче киржир, оларга оперативтиг ажылдаар арга бербес кижи бооп турар. Чон аразында кандыг-даа кижизидилге ажылы чорбайн турар. Сукпак суурда, чыл келген тудум-на, кем-херек үүлгедир, арагалаар, бажың херекселдери, мал-маган оорлаар чоруктар көвүдеп турар.

Көдээ Культура бажыңында ажыл шуут сандараан, ында кандыг-даа культура-массалыг ажылдар чорбайн турар. Херээжен чон, аныяктар-биле ажыл чорудар кижи чок. Оон ыңай суурда тускай ажылдакчыларның ажылын кым-даа хынавайн, чаңгыс угланыышкынче удуртпайн турар.

М.Ч.Сарыглар соңгулдалар мурнунда чон мурнунга аазап турган үүлдерин шуут уттуп алган. Харын-даа ону ынчан деткивейн турган кижилерни кызып-кыяры кежээлээн. Аңаа кандыг-бир айтырыг тургузуп чеде бээрге, орта харыы бербес, Кызылдың кожуун чагыргазында кандыг-бир даргага сылдап, дорт харыыдан былдап алгаш чоруй баар. Ооң бодунга хамааржыр, сумуга шиитпирлээр айтырыглардан безин үстүнде айыттынган байдал езугаар чарлып алыр. "Кым ажылдаксаарыл, ол ажылхерекке ажыглаар акша-хөреңги дилээр, кым ажылдаксавазыл, ол анаа-ла куруг чылдагааннар дилээр" деп үлегер чугааның сөөлгү домаа оларның даргазынга дыка хамааржырын ук чагааның авторлары айтып турар.

Оон ыңай ук бөлүк авторларның бо чагаага бижиксээн кол, эң коргунчуг үүлү — суму чагыргазында саң-хөөге хамаарышкан улуг чурум үрээшкини, чоннуң акша-хөреңгизин кара туразында боттарынга шиңгээдип, өскээр чарыгдаан чорук бооп турар.

2000-2002 чылдарда Россия Федерациязының көдээ черлерге дузалал ажыл-агый, хуу арат, мал ажыл-агыйы сайзырадырынга тускай көрдүнген программазын езугаар Тыва Республикада хуу мал азырап турар кижилерге дотация акшазы берип эгелээн болгай. Сукпак суурда мал тудуп турар кижилерниң аразынга дотация акша алырының дугайын кым-даа чугаалавайн турган, ындыг акша алыр кижилерниң даңзызы-даа суму конторазынга астынмайн турган. Херек кырында сөөлүнде билдине берзе-ле, хуу мал-маганныг дотация акшазы алыр кижилер даңзызы тургузарда, Сукпактың суму чагыргазы Сукпак суурда чурттавайн турар, барчогу билдинмес кижилер аттары киир бижип ап, акшазын боттары ап турган болган. Ынчангаш 2000 чылда Сукпак суурнуң мал азырап турар кижилеринге бээр ужурлуг акша-хөреңгини суму чагыргазының ажылдакчылары боттары үлежип алган. 2001 чылдың даңзызында дотация акшазы алган 27 кижи бар. Ынчалза-даа оларның хөй кезии ол акшаны холунга тутпаан. 2002 чылдың даңзызында мал-маган азыравайн турар Б.Т.Ооржактың (суму чагыргазының кол бухгалтериниң аппаа), чагырыкчы М.Ч.Сарыгларның күдээзи, суму ажылдакчылары А.К.Даржааның, У.А.Монгуштуң, Дилгижектиң аттары бар болган. Сукпак суму чагыргазының Кызыл кожууннуң администрациязынче берип турган даңзызын езугаар алыр чүве болза, суурнуң чурттакчыларының барык чартык кезии ук дотация акшазын алыр ужурлуг турган. 2000 чылдан 2002 чылга чедир Сукпак суму чагыргазынче ол бүгү хөреңги долузубиле шилчиттинип турган. Ынчалза-даа даңзыларда ады кирген Сукпак суурнуң чурттакчылары ук дотация акшазын албаан. Чүге дээрге ук акша-хөреңгиниң хөй кезиин суму чагыргазының ажылдакчылары аразында үлежип ап турган, а чамдыызын Сукпактың суму чагыргазының соңгулдаларынга ажыглаан.

Дотация акшазы алыр ужурлуг кижилер даңзызында колдуунда мал-маган азыравайн турар кижилер, суму чагырыкчызының боду, ооң оралакчылары, ажылдакчылары, оларның эңмехаяжок төрелдери кирген. Сукпак суурда муң бичии-ле ажыг кижи чурттап турар. Ынчангаш кымның мал азырап, азыравайн турарын кижи бүрүзү билир. Харын-даа кымның каш чылда каш мал тудуп турганын безин бот-боттары билчир. Сукпак суурда үр чурттап, мал-маган азырап турар, суму чагыргазынга тускай демдеглелди эрткен дыка хөй малчыннарның аттары дотация алыр кижилер даңзызында чок. Ук чагааны ындыг хевирлиг кылдыр дооскаш, бөлүк авторлар ук дотация акшазы оорлап турган херекке хамаарыштыр ТР-ниң ИХЯ-зының экономиктиг кем-херектер үүлгедир чоруктарга удур демисел чорудар эргелелиниң опер-төлээзи Л.А.Монгуш ук буруудадыышкынның шынныын бадыткаан факт-барымдааларны тыпкаш, Кызыл кожууннуң прокуратуразынче шилчиткенин, ук факт-барымдааларга үндезилеп, прокуратура херек оттурганын база бижээн.

Чагаада айыттынган экономиктиг кем-херек үүлгедии шыңгыы, айыылдыг болганы-биле ук факт-барымдааларны хынаар байдал тургустунуп келген. Мен үр-чар чугаа кылбазы-биле ТР-ниң ИХЯ-зының экономиктиг кем-херектер үүлгедир чоруктар-биле демисел чорудар эргелелиниң опер-төлээзи милицияның майору, Л.А.Монгуш-биле ужуражыр деп шиитпирлеп алдым. Ук эргелелге меңээ чагаада айыттынган факт-барымдааларга хамаарыштыр Л.А.Монгуш болгаш ооң даргазы социал адырларга болгаш рынок хереглелдеринге агробүдүрүлге талазы-биле кем-херек үүлгедир чоруктарга удур демисел чорудар салбырның начальниги, милицияның майору Николай Доржуевич Куулар тайылбырны бердилер.

Ук херекке хамаарыштыр баштайгы дээрезинде Сукпак суурнуң бөлүк чурттакчыларындан билдириишкин эргелелге кирген турган. Эргелелдиң дилег саналы-биле Кызыл кожууннуң чагырга даргазы К.Ч.Ооржак чагаада айыттынган фактыларны хынаар тускай ревизия комиссиязын тургускан. Ук ревизия комиссиязының составынга Кызыл кожууннуң чагыргазының көдээ ажыл-агый эргелелиниң даргазы Сыгыр-оол Дукчут-оолович Монгуш, ол-ла эргелелдиң кол бухгалтери Валентина Айыыжыевна Монгуш, ТР-ниң Саң-хөө яамызының Кызыл кожуунну харыылап турар ревизору Камила Төмүровна Ловандай олар кирген.

Ук комиссия Сукпак суму чагыргазының 2000 чылдан 2002 чылга чедир мал тудуп турар кижилерге берип турган акша-хөреңгизиниң кирген, үнген чарыгдалдарын хынаан. Дотация акшазы ап турган кижилерниң даңзызын суму чагыргазының чизе ному-биле шүүштүрүп тургаш хынаарга, даңзыда чизеде ат-сывы чок, Сукпакта чурттавайн турар кижилерниң атсывы хөйү-биле бар болган. Оон ыңай мал-маган чок улустуң аттары база хөйү-биле бар болган. Оон ыңай чизеде мал-маганныг улустуң ат-сывы дотация акшазы алыр даңзыда чок. Ведомость аайы-биле акша алган деп ады кирген кижилерниң хөй кезии херек кырында ол акшаны албаан болганы бадыткаттынган. Ведомоста ат салган хол үжүктери ол кижилерниң эвес, паспорттарының дугаарлары база өске болган.

Чагаа изи-биле

Ынчап кээрде, чагаада айыттынган экономиктиг кем-херек үүлгедиишкининиң дугайында факт-барымдаалар бүрүнү-биле бадыткаттынган. Ук херекке хамаарыштыр Сукпактың суму чагыргазының кол бухгалтери Марина Ээремчиковна Ооржакка хамаарыштыр РФ-тиң КХ-зиниң 160-гы үүлүнүң 2-ги пунктузубиле кеземче херээн оттурган. Истелге ам-даа уламчылап турар. Амдыызында М.Э.Ооржак 100 муң ажыг акшаны чарып самчыгдаанын миннип турар. Суму чагыргазының өске ажылдакчыларының ол херекке киржилгезиниң дугайын истелге ам-даа тодарадыр дээрзин даргалар онзалап демдеглеп олурдулар. Чогум 2000-2003 чылдарда Сукпак суму чагыргазының мал-маган азырап турар кижилерге бээр дээш үндүрүп ап турган акшазы херек кырында 100 муңга чытпас, оон оранчок хөй болур ужурлуг. Арткан акшаның кайнаар кире бергенин истелге база-ла тодарадыптар. Ук херекке хамаарыштыр истелгени ТР-ниң ИХЯ-зының истелге эргелели улаштыр чорудуп турар.

Сукпак суурнуң бөлүк чурттакчыларының биске чоруткан чагаазында суму чагырыкчызы М.Ч.Сарыгларның ажылынга оларның хомудап турары дыка чөптүг хире-дир. Оон башка ооң удуртуп турары суму чагыргазынга чүге ындыг экономиктиг кем-херек үүлгедиишкини болу бээр деп. Михаил Чадалаевич ону канчап билбейн турарыл? Бир эвес 2-3 чыл иштинде чоруп келген ол хире улуг экономиктиг кем-херек үүлгедиин билип шыдавас чөгенчиг кижи болза, чүге ол албан-дужаалды ам-даа эдилеп олурарыл? Сукпак суурнуң мал-маган азырап турар кижилериниң шын даңзызын тургузары, оларның ажыл-агыйының сайзыралынга таарымчалыг байдалды тургузары, оларга дотация акшазын үлеп бээри ооң дорт хүлээлгези эвес бе? Борта чаңгыс кол бухгалтер Марина Ээремчиковнаны буруудадыры берге-ле боор. Ону истелге моон соңгаар илередиптеринге идегеп каалыңар. Чоннуң акша-хөреңгизин баш удур дозуп, оорлап турар кижилер харыысалганы хүлээр ужурлуг.

Истекчилер Сукпак суму чагыргазының даргазы М.Ч. Сарыглардан бо херекке кандыг хамаарылгалыын айтырарга: "Мен кандыг акша кээп турганын-даа, ону алыр турган кижилерниң даңзызын-даа билбес мен. Оларга мээң кандыг-даа хамаарылгам чок" — деп харыылаан болган. Бо харыы дээрге склад таңныылы кижиниң кадарып турар складын билбес болганы-биле дөмей ышкажыл. Херек кырында суму чагырыкчызы кижи мал тудуп турар хамаатылардан кымга дотация акшазы бээр, бербезин шиитпирлээр, ындыг кижилерниң даңзызын тургузар, ол талазы-биле айтыышкыннарны өске ажылдакчыларга бээр ужурлуг. Бүгүле даңзы, документилер суму чагырыкчызының холун дамчып эртер болгай. Михаил Чадалаевич ону канчап билбес болду? Бо айтырыгга истелгеле харыы бээр боор.

Борис ОНДАР.

ЫЛГАЖЫРЫВЫС КАЖАН ЧИДЕРИЛ?

Ажык чугаа

Бистер, тывалар, төрээн болгаш өскен черивисти ээлеп, бодувустуң дылывыска чугаалажып, национал культуравысты сайзырадып, улуг Россияның ачызында рыноктуг харылзаалардың бергелерин ажып эртип, амыр-тайбың амыдырап турарывыска өөрүвес аргавыс чок. Ынчалза-даа бистиң национал чоргааралывысты дора көрүп, хөректи өйүп келир үүлдерниң бар бооп турары хомуданчыг. Оларның бирээзинге арбан-суму, чер-чурт ылгажыр чорук хамааржыр. Чажыргаш чоор, дөмей-ле көстүп турар үүвени.

Чамдык доскут угаанныг, бүтпес кижилер ондарлар, оржактар кончуг, сояннар, салчактар солуу дижи бээри ческинчиг болгаш чованчыг. Каш борбак тыва олуруп алгаш, аразында ылгажыры ыянчыг-дыр.

"Кижи төлү каяа-даа чоруур, куш төлү каяа-даа ужар" деп бурунгу тыва үлегер домак бо хүннерде шуут боттанып турар. Үрбүн, Кашпал аңчыларының үре-салгалы тараалаң Шаңчыны шиңгээдип, элбек дүжүттү өстүрүп турарлар. Ишкин ондарлары Шамбалыгда мал азырап, байый бергеннер. Үжен чылдарда үжүк-бижик тыптып турда, Бай-Тайганың Кара-Хөл чурттуг аревэчи Хертек Чүлдүм Хендергеге кээп, араттарның ажы-төлүн хөй чылдарда эртем-билигге өөреткен. Ол ам Чеди-Хөл кожууннуң хүндүткелдиг кижилериниң бирээзи.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында бистиң ада-өгбелеривис хамык малын халаска фронтуга дузаламчы кылдыр берип турганын билир бис. Тыва эки турачылар амы-тынын артынга каггаш, кижи төрелгетенниң дайзыны немец-фашистерге удур эрес-дидим тулчуп турганнар. Саяннарның эзирлери диртип, оңмас алдарга четкеннер. Оларга бүгү Тыва кезээ мөңгеде чоргаарланыр!

Амгы болгаш келир үениң салгалы, тывалар, депшилгелиг нацияларның үлегер-чижээн көрүп, билип алыры черле артык эвес деп бодаар мен. Оода бо кады-кожа чурттап чоруурувус орус чоннуң чер-чурт ылгавазын, ажылга кызымаан өттүнзүвүссе багай чүү деп? Үлегер апкы дег эки кижилер хоорай, суурларывыста эңмежок. Бети дизе Хову-Аксын, Чаа Шагаан-Арыгны тудушкан, Улустарның найыралы орденниң эдилекчизи А.Ф.Ягодинни ап көрээли. Ол чамдык тудугжулар дег, Саян артынче салып ажа бербеди. Шагаан-Арыг хоорайның коммунал ажылагыйында аныяктарның дагдыныкчызы болуп, бо хүннерде ажылдап чоруп тур. Хоорай Соведин даргалап үжен ажыг чыл дургузунда солчулга чок ажылдап келген Татьяна Константиновна Мосалапова-Тупикина бо черге назылап кырыды. Ооң ол сойот, бо бурят деп органын кажан, каяа-даа дыңнаваан мен.

Бо-ла хем, Хемчик, хертексоян дижиривис чамдыкта шуут кедереп баар. Эң ылаңгыя эрткен чылын соңгулдалар үезинде канчап турдувус — ак, кара номнар үндүрүп, аргажок чоок дөргүл-төрел улус аразында сойгалажып, сирбектежип туруп бээрге, дооразында кижиге безин чованчыг апаар чорду чоп!

Мээң бо көдүрүп турар айтырыымга чиге харыыны Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак чоокта чаа Шагаан-Арыгга чорааш берген деп бодаар мен.

Ыт ишпес кара водка-биле улус суггарып, кижилер төөредип, янзы-бүрү махинациялар ажыглап, байып алганнар эргечагыргаже чүткүп турарлар. Чер-чурт, өң-тала тыртар, бот-боттарын ылгажыр чоруктар көвүдээн. Шак ынчап келгениниң түңнелинде Улуг-Хемде бо хүннерде кожуун даргазы-даа, кожууннуң Төлээлекчилер хуралының даргазы соңгуттунмаан. Республикада "бажы" чок кара чаңгыс кожуун Улуг-Хем бооп турар деп хөй кижи чыылган митингиге соңгукчуларның човап, дүвүреп турар сеткилин илереткен.

Соңгуп алган чамдык даргаларывыстың чылыш чогун кандыг дээр. Хурал-суглааларга боттары безин озалдап кээр. Чон-биле ужуражылгаларга огулуг чүве чугаалаарындан дидинмес. Чижээ, Шагаан-Арыгга чаа бажыңны ажыглалга киирип турда, митинг болган. Ону хоорай чагыргазының даргазы О.Б.Бегзи-Хуурак эвес, а кожууннуң культура килдизиниң эргелекчизи К.Д.Натпий-оол ажыткан. Ол чүү деп чүвел? Культура килдизиниң тудуп алган бажыңы бе?!

Чер-чурт, сөөк-язы ылгаар чорукту демократтыг езу-биле дазылындан тура тыртар үези келген. АКШ-та "негр" деп кара кештиглерни бак сөглээн кижини чурттан үндүр шөлүптер. Бисте ындыг хоойлу чок-даа болза, хамааты кижиниң эргелерин камгалаан үүлдү кеземче хоойлузунда киир бижээн болгай. Ону безин ажыглап билбес-тир бис. Тыва кижи мен деп адывысты бедик үнелеп, камнап, бот-боттарывысты хүндүлежип, үнчүп-киржип чоруулуңар, эргим чонум!

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ,
журналист, күш-ажылдың хоочуну.

Апрель 1 — оюн-баштак, каткы-хөг хүнү

БАШТАК ШҮЛҮК

Хайыралыг кадайым кыс
Хайлыг чүве Ыт чылдыг.
Чаннап, сөглеп, кончуй бээрге,
"Шаригим" кара хевээр.
Ынчалза-даа ынакшылга
Ырма сынчыг бүзүрелдиг:
"Өске кадай суйбазынза,
Өршээвес мен,
шоруң-даа" — дээр,
Килең, кылыы аясканда
Хидиледир каттыргылааш,
"Хаван чылдыг муңчу ашаам,
Хайыралыг чепсээм"-даа дээр.

Чечен-мерген сөскүрү-даа,
Черле аажок солун кадай.
Чассытканда "Хаванчыым" деп
Чаагым-даа суйбаан орар.
Амыдырал-чурттагга
Акша чоостан куруглаанда
"Акшазы хөй кадай-кыска
Арендага чортуйн"— даа дээр,
Чурттагамның өжүп төнмес
Чулазы боор, сүлдези боор
Чаражымның — кадынымның
Чаңын чаптап чурттап чор мен.

* * *

БОМЖА

Боктан тып алган черлик диизим
"Бомжа"-биле иелээн олур бис.
Кулактарының бажы үжүп калган
Кудумчудан тояап келген куурумчу
Аштап, доңуп чораанын уттупкан,
Адыыргаа-даа кежээлеп барган,
Ботта безин ховар чем апарган
Борбак эзт, сүт-ле менден негеп тур.
"Боктан тып алган черлик диизиңни
"Бомжа" деп адап берейн" дээш,
Аалынче чана берген Ындабиирек
Ам кажан келир ирги, черликпей?..

Алексей БЕГЗИН-ООЛ.

ДҮЖҮМ БОЛДУ

Туразында хөнү сынныг,
Турустаактыг, эмиг хаптыг
Туруг кырлаан чуңма, те дег,
Туфель кеткен чоргаар сүрлүг,
Аас-кежиин оштап чоруур,
Ажык сеткил шонуу сиңген,
Алдын, мөнгүн холда каастаан
Айы, хүнү херелденген
Кайгамчыктыг даңгына кыс
Караам уунга көстү хонуп,
Кырган мени кыскарбас дээш,
Кыйгы салып хүлүмзүрдү.
Отту чаштап, тура халаан,
Оок, халап, дүжүм болду.

Сандю ТЮЛЮШ.

Сүт-Хөл кожуун.

МЕН ШЫДААР!

• Юмор •

Ол хүн школадан шала эрте чаныып келген мен. Башкы аарый берген, сөөлгү кичээл болбайн барган. Бажыңымга келгеш, чаала чемненир деп турумда, даштын ыт ээре берген. Ачам далаш-биле дашкаар үне халааш, удаваанда таныгазым эр кижи-биле кады кирип келген. Аалчы тонун, идиктерин ужулгаш, улуг өрээлче ачам-биле кады кире берген. Авам, чаңчыл езугаар, ол-ла дораан аъш-чем кырында барган. Ооң чеми кезээде белен турар кижи. Мен авамга бичии када дузалажып турар арамда ачам келген аалчы-биле кухняга кээп олурупканнар.

— Найысылалдан келген аалчы-дыр, ынчангаш бар турган чемиң дээжизин столга салып тур, че — деп, ачам өөрээни илдең үн-биле авамга чугаалаан. — Бистиң багай казанаавыска хоорайдан улус ховар келир чүве-ле болгай. Хайнып турар амыдыралдың ортузунда турар кижиниң солун чугаазын-даа дыннап алырга, бистер ышкаш улуска ажыктыг болгай. Болар-биле дем чаа школа чанынга таныжып алдывыс ийин. Айдың Түлүшевич Кызылда университетте ажылдап турар деп аңаа бир дугаар дыннааным ол. Ам мен өг-бүлем-биле таныштырып көрейн: бо бистерге аъш-чем салып турар кижи болза мээң өөм ишти Сесең Болатовна-дыр, арын-шырайы-даа чараш, аажы-чаңы-даа магалыг, алган эжи меңээ-даа, ажы-төлдеринге-даа ынак, үнген-кирген чонунга суксун-суггаттыг, чугаа-сооттуг, чок дээн эки амытан боор.

— Бо эмин эрттир суглук чокка сала бербе, Санчат! — деп, авам үзе кире берген. — Келген аалчы чемнензин, чугааң арай шеглеп ал.

Ачам каттыра каапкаш, "буруулуг болдум" дээш, чугаазын база уламчылап кирипкен:

— Бо омааш тудуп алгаш, быдаа ижеринге белеткенип олурар кижи болза бистиң оглувус, школаны бо чылын доозарынга белеткенип турар Аяс деп эр-дир. Чаражы кончуг — авазын дөзээн, угаанныы кончуг — мени дөзээн мындыг оол-дур бо, Айдың Түлүшевич.

— Авам ол сөстерни дыннааш, бажын чайып кааш, столда чемин аайлай салып тур.

— Үш ай четпейн чыткаш, бышкан билигниң аттестадын холга алыр оол-дур. Оон ыңай та чүнү канчаар улус бис ыйнаан — деп, авам чугаалады.

— Чүнү канчап чүнү канчаар боор, өөренир, дээди эртем чедип алыр херек — деп, Айдың Түлүшевич чугаалаан. — Аргалыг болза школа соонда дораан улай өөренгени эки. Оон башка шеригже алгаш барып болур. Төрээн чуртун камгалаары — ыдыктыг хүлээлге болуру маргыш чок. Ынчалза-даа дээди өөредилге черинче кирип алыр болза, аңаа офицер эргени чедип ап болур. Университет соонда бир холунда дээди эртемниң дипломун, өске холунда офицерниң дептерин тудуп алгаш келирге, кайы хире-дир че!

— Силер бистиң суурда кандыг херектиг чор силер, Айдың Түлүшевич? — деп, ачам айтырган.

— Бир эвес ажыы-биле чугаалаар болза, силерниң оглуңар ышкаш школа доозуп турар аныяктарга дузалажыр сорулгалыг кижи мен. Улам тодарадып чугаалаар болза — оларның дээди өөредилге черлеринче кирип алырынга боттуг деткимчени көргүзери.

Авам, ачамның кайызыныңдаа карактары келген аалчыда барган. Айдың Түлүшевич уламчылаан:

— Бо үеде дээди өөредилге черинче кирип алыры берге апарган деп чүвени силер боттарыңар менден дора эвес билир боор силер. Чүгле билиг-биле эвес, алды арганы, беш мегени шупту ажыглаар апарган мындыг чүве бо. Тос арганың доозазын хереглээр апаар. Мен университетте ажылдап турар болгаш чыл санында аныяктарның канчаар экзаменнер дужаап турарын көрүп магам ханган кижи-дир мен. Чамдыктары шуут кара хинчээн көре бээрлер. Ыы-сыы, чаргы-чаалы, алгыш-кырыш, маргылдаа, чөрүлдээ, хомудалдар дээш, чүү турбас дээр силер.

— Кай, силер ол экзаменнер хүлээп ап турар башкылар-биле таныш силер бе? — деп, авам сонуургап айтырган.

— Башкылар байтыгай, деканнар, профессорлар, проректорлар-биле шупту таныш мен. Ректор боду безин мээң-биле хол тутчуп мендилежир. Менден болган-на-чок сүмелер суг айтыргылаар. Харам чокка чугаалап бээр кижи мен. Ооң эки ажылдап чоруурунуң бир чылдагааны — мээн берип чоруур сүмелеримде дээрзи билдингир.

Аалчының бо чугаазының соонда кезек када ыыт чок барган бис. Айдың Түлүшевич аксын аржыыл-биле чоткаш, кухняның иштин эргилдир көргүлээн.

— Бир эвес мээң дузам силерниң оглуңарга херек апаар болза, чажам дивес мен. Чыл санында та чеже кижиге ынчаар дузалап келген кижи мен. Мээң дузам-биле кирген оолдар, кыстар Москвада, Санкт-Петербургта, Екатеринбургта, Новосибирскиде, Барнаулда, Кемеровада, Красноярскиде, Иркутскиде, Улан-Удэде, Абаканда, Кызылда эңмежок. Кижилерге дуза чедирери — мээң кара чаңгыс сорулгам. Хоозун сөс эдеринге ынак эвес мен — чугаам чаңгыс кижи мен. Мени ада-ием ынчаар кижизидип каан, ол оруумдан кажан-даа чандыр баспас мен.

Кухня ишти база катап ыржым-шыпшың барган. Авам, ачам удур-дедир көржүр-даа. Олар бот-боттарын сөс чокка билчир улус. Олар ийиниң баштарында оглу мээң салымчолум-биле холбашкан айтырыг турар дээрзин мен база даап билип олурган мен.

Чем соонда ачам келген аалчы-биле ынчаар дыннаалырдынналбас дыка үр чугаалашкан.

Кежээ улуг ак иртти өзээш, изиг-ханнап, бир шил водканы ижип олура, олар база чугаазын уламчылаан.

— Бо чылын бистиң республикага дыка хөй өөренир черлер берген. Силерниң оглуңар кайызынче кириксээр болдур, баш удур меңээ чугаалап каңар. Мен шыдаар! Комиссия кежигүннеринге айтыышкынны берип каар мен. Оон ыңай боду чайгаар чогуй бээр. Ынчалза-даа оглуңар боду база кызып белеткенир болдур эвеспе. Шуут аксын ашпайн олуруп алыр болза база хоржок болгай. Шын, меге-даа болза башкыларны кайгадыр чугаалап кааптар болбазыкпе.

Даартазында эртен Айдың Түлүшевич рюкзак долу ирт эздин эгин ажыр чүктеп ап тура, меңээ мынча дээн:

— Удавас ужуражы бээр бис, Аяс! Школаны эки доозуп ал.

Мен школаны, шынап-ла, эки доозуп алган мен. Бар-чок акшакөпееэн чыып тургаш, авам-ачам мени Кызылче аъткарып чоруткан. Төреливис бажыңынга хоргаданып туруп алгаш, экзаменнерни дужаап кирипкен мен. Салым-чолунуң кокпа оруун тып алыр дээш оралдашкан мен ышкаш оолдар, уруглар дээрге шуут кизирт чүве болган. Бир экзаменни дужаагаш-ла, ооң түннелин билип алыксаар турган мен. Ол аразында идегелим болгаш ынаныжым болур Айдың Түлүшевичини база дилеп турар мен.

Бистиң суурдан беш кижи кады келген бис. Бир дугаар экзамен соонда, бирээвис чаштай берген. Хөөкүй Оля карааның чажын чажырбайн ыглап турган. Бис ону шаавыс-биле оожургадып, сагыжын сергедирин кызыдып, келир чылын келгеш, ыяап кирип алыр сен деп тургаш, автобуска олуртупкан бис. Ийи дугаар экзамен ийи дугаар эживисти дегээлээш, октап каапкан. Олөг багай демдек алганына улуг ундараваан: салымым ындыг кижи мен ыйнаан дээш каттырып каан. Үш дугаар экзамен үш дугаар эживисти үндүр шаапкан. Шолбан хорадап, башкыларны бак сөглеп, "канчап-даа тургаш болза, юрист эртемни чедип алгаш, бо хээли ап, бажы эттенген башкыларны шиидер мен" деп аазап турган.

Адак соонда шылгалдаларны чедиишкинниг дужаагаш, дээди өөредилге черлеринче кирген абитуриентилерниң аттарын чыскааган даңзыны кудумчуда самбырага азыпкан. Ында бодумнуң адымны номчааш, өөрээнимден метр бежен хире өрү шурай бергенимни эскербээн мен. Үүле бүткен, чорук чогаан. Чанарынга белеткени берген мен. Чугула саазыннарны чыып алгаш, университет бажыңындан шала орай үнүп бар чыда, Айдың Түлүшевичиге бо ужуражы берген мен.

— Силерни дилээш, тып чадап каан мен — дидим.

— Шөлээге тургаш, ажылче бөгүн чаа үнүп келгеним бо — деп харыылаан.

— Силерниң ажылдаар кабинедиңер кайдал? — деп айтырган мен.

— Бо — дээш, эжик аксында турар сандайже айыткан. — Мен маңаа өөренир дээш, экзаменнерни каш чыл дужаагаш чадап кааш, ол-ла хевээр мында таныылдап артып калган мен — деп чоргаар харыылады.

Василий МОНГУШ.

АҢЕКДОТТАР

КОЖАЛАР

Кожалар ужуражып келген:

— Кандыг чор сен,кожа?

— Багай-багай... Быктым шашкылааш,өөнделетпейн тур ышкажыл.

— Кайда шашкылап тур?

— Мында..

— Ол дээрге бүүректериң ышкажыл.

— Сен канчап билир кижи сен,эмчи эвес сен.

— Шагдаа болгаш билир кижи-дир мен.

— ?!...

х х х

Кожалар хөөрежип орган:

— Куда соонда кижилер дыкала өскерли бээр аа?

— Элдеп чүве! Өгленир бетинде мен шупту херээженнерни сонуургаар чордум.

— А ам?

— А ам оларның бирээзиндаа сонуургавас апардым.

— ?!...

х х х

САДЫГЖЫ ИНЕК

Бир эртен суурнуң узун кудумчузун өрү эрес-кашпагайы аажок инек ол-бо талаларынче кыйгы салып өскеп чыткан:

— Сүт,өреме,быштак.. Сүт, өреме, быштак.. Кымга хередил? Аар эвес өртекке ап болур силер!

Ону садып алыр бис деп халчып келир кижилер-даа көзүлбес.

Кежээликтей ол-ла инек муңгаргайы кончуг оожум чугааланып бадып орган:

— Сүт,өреме,быштак.. Сүт, өреме, быштак,инек эзди..

х х х

БАЙ ЧОЛААЧЫ

КАИ инспектору эртен эрте улуг скорость-биле халдып орган даштыкы машинаны доктааткаш,ээзинге чугаалаан:

— Орук демдээ көрбес кижи сен бе? Шакта 40 километрден эрттир халдып болбас деп каан ышкажыл.А сен дээрге 90-да халдып орар-дыр сен.Айыылхалап болза канчаарыл,кайнаар далажып чоруур үвел?

— Силерге бо "чагаа хавын" сунуптар дээш... Хуралымдан озалдадым, ат болдум!—дээш улаштыр халдып ыңай болган.

х х х

ДЫШ ТЫПКАН

Кыдаттан аян-чорук кылып келген өг-бүле Москвага Кызыл шөлдү сонуургап кылаштажып турда, бир сонуургак журналист айтырып-тыр:

— Москва кандыг-дыр чээ, эргим аалчылар?

— Оо,магалыг-дыр: арыг, дааш-шимээн чок,улус база эвээш—деп өөрүп харыылааннар-дыр.

АЛА-СААСКАН БОЛГАШ КААРГАННАР

Ала-сааскан бөлүк каарганнар аразынга ужуп келгеш, чалгыннарын далбаңнадып, аажок ыыткыр алгыргылай бээрге, кезек каарганнар тепкилежип, содаалажып эгелээннер.

"Узун дылдыг" хопчу кижилер "ийи ыт аразынче сөөк октавас" деп үлегер домактың утказын хандыр билип алырлар болза көрем.

АГЫ БОЛГАШ ЫТ-ТЕН

Агы ыт-тенге душ боop таваржы бергеш, мурнунда-ла тургузуп турган айтырыын эш хуузу-биле айтырган.

— Таварылга болган черге менден айтырыг салып турба — дээш, оозу теп каар чыгыы болган.

Бичии-ле албан-дужаалга депший бергеш, чамдык эштерниң мойну "чооннап", ыяап-ла кабинетсирээш, эш хуузунуң арын-нүүрүн уттуптарлар. Ындыглар амыдыралдың "хатшуурганынга силгидипкеш", ынчан чүгле миннирлер.

ХАВАН

Хөлчок улуг семис аскыр хаван хөрээн көөргедип, ийи буду аскак, көп-белдири шоолуг шимчеттинмес, күш-деңгели арай кошкак эжинден кыжыраан хевирлиг айтырган:

— Бо канчап белиң сөөртүп алгаш чоруурун ол?

— Сөөлгү үеде кадык баксыраан. Соокка алзып, дегдирген хевирлиг мен. Буттарым база баксырап турар, канчалза эки чүве ирги? — деп эжинден айтырган.

— Мен ышкаш каң кадык, чоргаар чоруур херек — дээш, турамыккай хаван күзүн сооксумаар кара-доңдак үеде хөөлбекче кире халый бергеш, кадыкшыыраанга менээргенип, аңдаштанып эшти-ле берген.

Эртенинде семис хаван соокка алыскаш, өөнделевейн барган.

Кижи күжүр дириг чорааш хилеп чоруур, өөрүп чоруур. Хүнүнде-ле кадык-шыырак орар. Хөрээн шаштынып көөргеттинер, турамык чорук эки чүүлге чедирбес дээрзин утпаалыңар.

Бораш ОНДАР.

Шаштырыглыг шаалдалар

Аяк шайны аартап ора...

УГААНЫ СОЛУУ ИРГИ БЕ?

Көскү чогаалчы Умберто Эко АКШ-тың амгы президентизи Дж. Буштуң угааны солуу чүве дег чугааларын чыып, бижип чоруур.

«Бөмбүрзекте дайын өскүп, бистиң салым-чолувус Джордж Буштуң холунда кире берди. Платоннуң күзеп чорааны ышкаш, күрүнелерни философтар эвес-даа болза, чырык угаан-бодалдыг кижилер башкарарын кым күзевес боор» деп, Умберто Эко бижээн. Джордж Буштуң угааны солуу чүве дег чамдык чугааларын аяк шайыңар аартап ора, номчуңар эргим номчукчу.

• «Дайынны бодувус эгелеп алзывысса, аштырбас бис».

• «Долгандыр хүрээлелге ооң хирлениишкини эвес, а суг болгаш агаар хири кыжанып турар».

• «Сөглээн сөзүңерге ыяк бүзүрээр болзуңарза, айтырыыңарга харыылаары меңээ белен болур ийик. Ынчангаш силерниң айтырыыңарга харыылап шыдавас-тыр мен». (Рейнольдсбург, Огайо, 04.10.00).

• «Бир херээжен мени угааны солуу кижи диди. Ооңбиле кажан-даа хойгашпаан мен, кайыын билип алган херээжен боор» (Оранж, Калифорния, 15.09.00).

• «Хоойлуга чөрүшкек деп чулчуруур мурнунда ону бисте чок деп угаадыр херек» (20.05.96).

• «Чайгылчак эвес быжыг хосталгада, демократияда турар бис. Канчап билир, бүгү чүве өскерли берип магат» (22.05.98).

• «Күүсекчи эрге-чагырганы чүгле бодумга эвес, харын мээң мурнумда турганнарга арттырар мен» (Вашингтон, 02.10.01).

• «Африка-биле чөптүг чугаалажырын оралдашкаш, хөй үени чидирген бис. Африка – ол кижи бодап тыппас аарыгдан хоочураан нация ышкажыл». (14.09.00 чылда парлалга конференциязынга чугаазындан).

• «Мексиканың чаа президентизи Висента Фокс-биле ужурашкаш, Каттышкан Штаттарга нефть бээриниң дугайын чугаалаштым. Ынчангаш бис ам даштыкы чурттардан нефть диленмес бис» (10.03.00).

• «Силерде негрлер база бар чүве бе?» (Бразилияның президентизи Фермандо Кардозодан ынчаар айтырган).

• «Биске даштыкы чурттар бараанныры колониялардан кээп турар» (26.09.00).

• «Чоокку чөөн чүкте дүвүрээшкиннер бүгү Чөөн чүкке дүвүрээшкинни болдурар дээрзин билип тур мен».(Вашингтон. 13.03.02).

• «Мээң Азияже албан чоруум чугула чылдагаан ужурунда Японнядан эгелээр. Ооң моон эгелээриниң чылдагааны болза, Американың болгаш Японияның бүдүн чартык үс чыл дургузунда чаа үениң бүгү эвилелдериндан быжыг эвилелчилер апарганы. Бо эвилелден Оожум океанга тайбыңның үези эгелээн» (Токио, 18.02.02).

(«Труд» солундан).

ООН КАМГАЛАНЫЫҢАР

Ижин-шөйүндү аарыгларының халдавырлары шынары багай суг азы аъш-чем дамчыштыр тарап нептерээр халдавырлыг аарыгларның улуг бөлүүнге хамааржып, ижин-шөйүндү органнарын үрегдээр шынары-биле онза ылгалдыг.

Ижин-шөйүндү аарыы

Ижин-шөйүндү аарыгларының халдавырлары тыптыр чылдагаанының аайы-биле билдинген болгаш билдинмээн деп ийи хевирге болгаш бактериялыг дизентерия, сальмонеллез халдавыры деп аңгылажыр.

Амгы хүннерде ижин-шөйүндү халдавырларының тарап нептерээринге республикада социал-экономиктиг нарын байдал тургузуп турар. 2002 чылда ук халдавырларның тыптыр чылдагаанының аайы-биле билдинмес хевири 12,8 хуу, билдинген хевири 11,8 хуу, бактериялыг дизентерия 3,2 хуу көвүдеп тараан. Ол-ла чылда Тес-Хем кожуунга паратиф деп ижин аарыының бир хевиринден бир кижиниң аарааны демдеглеттинген. Сальмонеллез деп ижин аарыы мурнунда турганындан 29,3 хуу эвээжээн бооп турар. Аңаа көөрде, дизентерия аарыының деннели бедик хевээр артып, Россияның ортумак көргүзүүнден 6 катап көвүдээн. Оон хөй кезиинде 14 хар чедир бичии уруглар, оолдар аарып турар. Ук аарыгдан Тожу, Бии-Хем, Барыын-Хемчик, Кызыл кожуннарда уруглар хөй аарып турар. Ук аарыгларның тыптып турар чылдагааны – уругларның шынары багай суг ижип турары. Ынчангаш амгы үеде колдуунда флекснера деп дизентерия аарыы хөй демдеглеттинип турар.

Ижин-шөйүндү аарыгларының халдавырларының тыптыр чылдагаанының билдинмес хевири-биле кижилерниң аарыыр чоруу бедик хевээр артпышаан, Россияның ортумак көргүзүүнден 2,6 катап ажыг бооп турар. Ол аарыгдан Тере-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Сүт-Хөл кожууннарда кижилер хөй аарып турар.

Ижин-шөйүндү аарыгларының халдавырларының тыптыр чылдагаанының аайы-биле билдингир хевиринден аарыыр чорук 11,8 хуу көвүдээн. Ол Россияда ортумак деңнелден 2,5 катап ажыг. Ук хевирден Улуг-Хем, Сүт-Хөл, Тожу кожууннарда, Кызыл хоорайда кижилер аарып турар.

Ижин-шөйүндү аарыгларының халдавырларынга удур профилактика ажылдары санитар-гигиениктиг комплекс езугаар, бир дугаарында, суг-биле хандырылганы экижидеринге, чонну шынары эки арыг суг, аъш-чем-биле хандырар чорукту чедип алырынга, чурттарга бажыңнарының чоогунда бок-күзүрүмнерни доктаамал арыглап-аштаарынга, хөй-ниити чемненилге черлерин үргүлчү хыналдага алырынга, чоннуң санитар, арыг-шевер болур чорукка билиин бедидеринге үндезилеттинип чоруттунуп турар. Час – ижин-шөйүндү аарыгларының халдавырларының тарап нептерээр үелериниң бирээзи. Ынчангаш аъш-чем кылырда, чаа продуктуларны үргүлчү ажыглап, ижин аарыыр чоруктарны болдурбаңар.

Саяна ОНДАР,
ТР-ниң Күрсанэпидхайгаарал төвүнүң дизентерия салбырының эргелекчизи.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Багай-Ашак Күжүгетович Дүктүг-оолду** сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг дузаны көргүскен Бай-Тайга кожуун эмнелгезинге (В.Д. Ооржак), хөй санныг дөргүл-төрелдеривиске, акыыс Көгел Мижитеевич Сааяга, кудаларывыска, Хемчик сумузунуң чонунга, эш-өөрүвүске четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Уруглары, уйнуктары.

* * *

Бистиң ынак акыыс, хөөмейжи **Иван Алексеевич Сарыгларны** (Ванек) сөөлгү орукче үдээринге дузалашканы дээш ТР-ниң Культура яамызынга, алдарлыг хөөмейжи Коңгар-оол Ондарга, Борис Херлииге, Откун Достайга болгаш өске-даа эш-өөрүнге, Сесерлигде төрелдеривиске черге чедир мөгейип орарывысты "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Сукпак суурда дуңмаларындан.

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң эргим ачавыс, кырган-ачавыс **Виктор Иванович СЕВЕКПИТ** даарта, апрель 2-де, 55 харлаар. Ол 3 дугаар АТБ-де 32 чыл үзүктел чок ажылдап чоруур. Ооң ак сеткилдиг күш-ажылын "Хүндүлелдиң Демдээ" орден болгаш хөй санныг шаңнал-макталдары херечилеп чоруур. Бистиң ачавыс бистерни 4 ажы-төлүн, өстүрүп, эртем-билигге чедирип каан буянныг ада. Ам-даа биске арга-сүмезин кадып, бистиң уругларывыстың ынак кырган-ачазы, ававыстың ынаныштыг, быжыг чөленгиижи.

Ынчангаш ынак ачавыстың 55 харлаар юбилейин таварыштыр каң дег кадыкшылды, аас-кежиин, ам-даа хөй чылдарда бистиң аравыска чурттап чоруурун күзевишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Салган соруун күүсетпээнде,
Сагыжың шуут амыравас.
Ажыл дээнде балдыр сыкпас
Ачавыска чоргаар чор бис.
Үүле-херээн бүдүрбээнде,
Үргүлчү-ле ижени бээр.
"Алдын" холдуг ачавысты
Алгап тур бис, йөрээп тур бис.
Ажыл-херээң аайлаш болзун,
Ак оруун узун болзун!
Күзелдериң, бодалдарың
Күүсеттинип, бүдүп турзун!

Уруглары, оолдары, күдээзи, кенни, уйнуктары база өөнүң ишти Елена Ооржаковнадан.

АБИТУРИЕНТИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Тыва Республиканың Кадр политиказының, эртем болгаш өөредилге черлер яамызы **РОССИЯНЫҢ УЛУСТАРНЫҢ НАЙЫРАЛЫ** университетке (Москва) киреринiң шилилге шылгалда конкурузун **2003 ЧЫЛДЫҢ АПРЕЛЬ 19-та** эрттирерин дыңнадып тур.

Тускай сорулгалыг бюджеттен олуттарны дараазында факультеттерге берген: инженер 1 олут, физика-математика болгаш бойдус эртеминге 1, медицинага 1, экология азы аграр факультетке 1, гуманитарлыг болгаш социал эртемнерге азы филологияга 1, экономиктиг, юридиктиг факультеттерге 1-1 олуттарны берген.

Бо мергежилдерге өөренир күзелдиглер 2003 чылдың апрель 15-ке чедир билдириишкинни киирер, адрези: Ленин 32, 205 кабинет. Оон аңгыда РУНУ-га төлевирлиг өөренир олуттар база бар, мергежили: "Делегей харылзаалары, "Хөй-ниити-биле харылзаа", "Психология", "Лингвистика", "Архитектура", "Математика", "Компьютер эртеми".

Тайылбыр алыр телефону: 1-12-75.

ХЕМ ОРУУ ХАГДЫНГАН

2003 чылдың **апрель 1-ден эгелээш,** Тоора-Хем—Кызыл аразының болгаш Кара-Хаак, Эйлиг-Хем, Дерзиг-Аксы чоогунда **кышкы хем оруктары, кежиглери** хагдынарын «Тыва автоорук» эргелели дыңнадып тур.

ТР-ниң Тудуг яамызы болгаш ТР-ниң Чазааның капитал тудуг эргелели мурнунда "Тыва тудуг" трестиң кол инженери чораан

Петр Максимович
МЕДВЕДЕВТИҢ

элекке мөчээни-биле ооң төрелдеринге, өңнүктеринге, кады ажылдап чораан эш-өөрүнге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыванын «Мемориал» ниитилелиниң баштаар чери ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы, күш-ажылдың хоочуну Галина Танчаевна Сайзууга ооң оглу

Олег Викторович
САЙЗУУНУҢ

элекке мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100,

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—1-18-10, компьютер төвү—1-03-90, культура, өөредилге килдизи—1-03-88, чагаа килдизи—1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7576. Чагыг 37.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00607. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.